

Van privaatoorkonde tot vorstelijke oorkonde. De oorkonden van de eerste graven van Vlaanderen, inzonderheid voor de Sint-Pietersabdij te Gent (10de-11de eeuw)

Georges Declercq

Citer ce document / Cite this document :

Declercq Georges. Van privaatoorkonde tot vorstelijke oorkonde. De oorkonden van de eerste graven van Vlaanderen, inzonderheid voor de Sint-Pietersabdij te Gent (10de-11de eeuw). In: Bulletin de la Commission royale d'histoire. Académie royale de Belgique. Tome 176/2, 2010. pp. 41-77;

http://www.persee.fr/doc/bcrh_0001-415x_2010_num_176_2_1086

Document généré le 05/09/2017

Van privaatoorkonde tot vorstelijke oorkonde. De oorkonden van de eerste graven van Vlaanderen, inzonderheid voor de Sint-Pietersabdij te Gent (10de-11de eeuw)

door Georges Declercq
Vrije Universiteit Brussel

De bedoeling van deze studie is een algemeen overzicht te bieden van de oorkondingsactiviteit van de graven van Vlaanderen tot 1071. Aangezien de meeste grafelijke charters uit deze periode bestemd zijn voor de Sint-Pietersabdij te Gent, ligt het voor de hand dat aan de stukken opgesteld in deze instelling bijzondere aandacht zal worden besteed. De oorkonden afkomstig uit het archief van het Gentse klooster zijn bovendien gespreid over een langere periode, wat het mogelijk maakt de geleidelijke ontwikkeling te volgen van het grafelijk charter, van een privaatoorkonde die in haar opmaak, redactie en validering nauwelijks verschilt van de charters van andere oorkonders, tot een vorstelijke oorkonde die gelijkenissen vertoont met koninklijke diploma's. Deze vaststellingen worden vervolgens getoetst aan de grafelijke oorkonden die in andere kerkelijke instellingen tot stand kwamen tijdens dezelfde periode. Er zal eveneens kort nagegaan worden hoe de vastgestelde ontwikkeling zich verder zet in de erop aansluitende periode. Tot slot wordt nader ingegaan op de invoering van het grafelijk zegel in het derde kwart van de 11de eeuw en de implicaties van het zegelgebruik op de grafelijke oorkondingsactiviteit.

1. Algemeen overzicht van de bronnen

Een studie van de oorkonden van de graven (en gravinnen) van Vlaanderen uit de 10de-11de eeuw kan niet beperkt blijven tot de door de graven zelf uitgevaardigde oorkonden, maar dient ook rekening te houden met de door hen bekrachtigde of 'onderschreven' oorkonden van derden, zoniet bekomt men een verkeerd – of op zijn minst vertekend – beeld van hun diplomatische activiteit. In deze periode vermelden

de opstellers van oorkonden immers regelmatig de aanwezigheid van de graaf (en/of de gravin) in de getuigenlijst, meestal onder de vorm van een zgn. fictief onderschrift (*Signum N. marchysi*). Dit *signum* verwijst naar het ritueel van de (*manu*) *firmatio*, de aanraking van het perkament door de oorkonder en de getuigen¹. In het geval van een vorst zoals de graaf van Vlaanderen staat dit voor alle aanwezigen zichtbaar ritueel, dat noodzakelijk was voor de validatie van het charter, gelijk met een bekrachtiging, zelfs indien expliciete bekrachtigingsclausules maar zelden opgenomen werden in de oorkondetekst². Het is in deze periode overigens een vrij algemeen verschijnsel. Zo werden ook de hertogen van Normandië regelmatig gevraagd om door middel van hun *signum* oorkonden van derden te bekrachtigen, net als de eerste Capetingische koningen. Olivier Guyotjeannin spreekt in dit verband van een typisch kenmerk van de vorstelijke diplomatiek uit die periode. In het geval van Normandië waar het aantal oorkonden onderschreven door de hertog bijzonder talrijk is (drie op vier hertogelijke oorkonden) heeft hij het zelfs over “une véritable pratique de gouvernement, enserrant les fidélités dans un fin réseau d’approbations princières”³.

Voor onderhavige studie hebben wij aldus 123 oorkonden verzameld die uitgevaardigd, bekrachtigd of onderschreven werden door de graven en de gravinnen van Vlaanderen tussen ca. 940 en 1071⁴. Het gaat om 29 grafelijke charters in de eigenlijke betekenis van het woord, 13 samenvattingen van grafelijke charters die verloren zijn, 2 notities en 79 oorkonden van derden of particulieren met een of andere tussenkomst vanwege de graaf (zie een overzicht per graaf en per destinataris in de tabellen I en II)⁵. Bij het samenbrengen van dit corpus hebben we in grote lijnen dezelfde methode gevolgd als Marie Fauroux in haar editie van de oorkonden van de hertogen van Normandië voor 1066. Enkel het grafelijk onderschrift of de bekrachtiging door de graaf, met uitsluiting van een loutere instemming, hebben bijgevolg geleid tot de opname van een oorkonde⁶.

¹ Over dit ritueel, zie G. DECLERCQ, “Between legal action and performance: the *firmatio* of charters in the Early Middle Ages”, in M. MOSTERT - P. BARNWELL (eds.), *Medieval legal process: physical, spoken and written performance in the Middle Ages* (ter perse).

² Dit hangt duidelijk samen met de lokale oorkondingsgebruiken van de destinatarissen. In de Gentse Sint-Pietersabdij waar de graaf bijna steeds als eerste getuige optreedt (na de oorkonder) wordt nooit uitdrukkelijk gezegd dat de graaf de oorkonde van een derde bekrachtigt.

³ O. GUYOTJEANNIN, “Actes royaux français – Les actes des trois premiers Capétiens (987-1060)”, in J. BISTĚCKÝ (ed.), *Typologie der Königsurkunden. Kolloquium de (!) Commission Internationale de Diplomatie in Olmütz 30. 8. - 3. 9. 1992*, Olomouci, 1998, p. 45 en 49, met cijfers in de tabel op p. 56 (van de 109 bewaarde oorkonden van Willem de Veroveraar uit de jaren 1038-1066 zijn er 28 hertogelijke charters en 81 door hem bekrachtigde of onderschreven oorkonden).

⁴ Over vermeende grafelijke oorkonden uit 870 en 918, zie hierna noot 41.

⁵ Om praktische redenen worden de referenties naar de in deze tabellen opgenomen oorkonden achteraan in bijlage vermeld.

⁶ Cf. M. FAUROUX, *Recueil des actes des ducs de Normandie (911-1066)*, Caen, 1961, p. 30.

Tabel I – De oorkonden van de eerste graven/gravinnen van Vlaanderen per destinataris

	Actes délivrés par les comtes/comtesses			Notices - Notitiae	Actes de tiers souscrits/confirmés par les comtes/ comtesses (ou rédigés sur ordre du comte)		
	Chartes vraies (or.)	Chartes fausses - falsifiées (ps. or.)	Résumés de chartes		Iussu comitis	Signum (confirm.)	Testis - coram (in presentia)
St. Pierre Gand	5 (3)	9 (5)	10	1	3	52	6
St. Bertin		2	3		1	3	
St. Vincent Laon	1						
St. Donatien Bruges		1					
St. Amé Douai	1 (1)			1		1	
Marchiennes		3 (2)				1	
Ename	2 (1)						
Hasnon	2						
St. Pierre Lille	1 (1)						
Bergues S. Winoc		1					
St. Hubert	1 (1)						
St. Amand					1	2	2
St. Omer					1		
St. Vaast						1	
Corbie					1		1
Phalempin						1	
Harelbeke						2	
Total	13 (7)	16 (7)	13	2	7	63	9

Tabel II – De oorkonden van de eerste graven/gravinnen van Vlaanderen per regering

	Actes délivrés par les comtes/comtesses			Notices - Notitiae	Actes de tiers souscrits/confirmés par les comtes/ comtesses (ou rédigés sur ordre du comte)		
	Chartes vraies (or.)	Chartes fausses - falsifiées (ps. or.)	Résumés de chartes		Iussu comitis	Signum (confirm.)	Testis - coram (in presentia)
Baudouin I			1				
Baudouin II – Elfrude		1				1	
Arnoul I – Adèle	4 (2)	4 (2)	5	1	2	10	
Arnoul II		1				11	6
Baudouin IV – Susanne	1 (1)	1 (1)	2		1	20	
Baudouin V – Adèle	5 (3)	9 (4)	5	1	4	21	3
Baudouin VI	1						
Arnoul III	2 (1)						
Total	13 (7)	16 (7)	13	2	7	63	9

Dit betekent met andere woorden dat oorkonden van derden in principe slechts weerhouden werden indien de aanwezigheid van de graaf (of de gravin) uitdrukkelijk in de tekst vermeld wordt⁷. In tegenstelling tot Fauroux hebben we evenwel in het corpus ook oorkonden opgenomen die geredigeerd werden op bevel van de graaf (*iussu marchysi*), omdat deze documenten een duidelijke uiting zijn van de vorstelijke wil, zelfs indien hij niet noodzakelijk persoonlijk aanwezig was tijdens de rechtshandeling of de uitvaardiging van de oorkonde⁸. Koninklijke diploma's onderschreven door de graaf, alsook oorkonden van derden voor niet-Vlaamse destinatarissen die de graaf samen met de koning onderschreven heeft, werden daarentegen buiten beschouwing gelaten. Het in navolging van Fauroux opnemen van dergelijke oorkonden, die misschien op hun plaats zijn in een editie of een regestenlijst, zou de cijfers voor het oogmerk van deze studie ietwat vertekend hebben. De meeste grafelijke interventies in koninklijke oorkonden situeren zich immers in de jaren 1060-1067, toen Boudewijn V optrad als regent van het koninkrijk tijdens de minderjarigheid van de jonge koning Filips I⁹. Tenslotte leek het ons ook best om evenmin rekening te houden met de enkele oorkonden van de hertog van Normandië die het onderschrift van de Vlaamse graaf dragen¹⁰. In het corpus bijeengebracht voor deze studie bevat de categorie van de 'ondertekende' oorkonden derhalve uitsluitend oorkonden ten gunste van destinatarissen gelegen in het machtsgebied van de graven van Vlaanderen.

Het 'discrimen veri ac falsi' vormt zoals bekend één van de grote problemen van de diplomatiek voor deze periode. Meer dan de helft van de oorkonden uitgevaardigd op naam van de graaf (of de gravin) – 16 charters op 29 – dienen beschouwd te worden als vals, vervalst of herwerkt¹¹. Sommige stukken zijn evidente *falsa*, zoals het charter van Boudewijn V voor de abdij van Marchiennes gedateerd in 1047, dat zogenoemd 'ontdekt' werd door een genealoog in de 17de eeuw, of het falsum op

⁷ Om deze reden hebben we geen rekening gehouden met een oorkonde van abt Leduinus van Saint-Vaast uit 1036, waar op een overigens vreemde plaats – in de datumformule – de volgende passus te lezen is: *Balduino pulchre barbe hoc idem scriptum concedente et corroborante* (Chan. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras rédigé au XIIe siècle par Guimann*, Arras, 1875, p. 175).

⁸ In de tabellen hebben we deze oorkonden apart geplaatst, ofschoon sommige ervan ook een grafelijk *signum* dragen.

⁹ M. PROU, *Recueil des actes de Philippe Ier, roi de France (1059-1108)*, Paris, 1908, nrs. 2, 3, 18, 19, 20, 21, 27, 29, 30, 32 en 35.

¹⁰ FAUROUX, *Recueil*, nrs. 85, 90, 91 en 114. Dit laatste stuk is overigens een diploma van de Franse koning Hendrik I voor Saint-Médard in Soissons (23 mei 1048) dat het *signum* draagt van zowel Willem de Veroveraar als Boudewijn V.

¹¹ Deze cijfers zijn niet gebaseerd op de literatuur of op repertoria (zoals de *Thesaurus diplomaticus*), maar op een persoonlijke appreciatie van deze oorkonden. Ook bij de door de graaf bekrachtigde of onderschreven oorkonden van derden zijn diverse stukken vals of vervalst, maar het is niet mogelijk daar in het bestek van deze studie nader op in te gaan.

naam van Arnulf I voor het Sint-Donaaskapittel in Brugge uit 961¹². Dat een groot deel van de grafelijke oorkonden uit de 10de-11de eeuw voor de Sint-Pietersabdij in Gent eveneens in vervalste vorm is overgeleverd, is ook al lang bekend¹³. Andere oorkonden daarentegen genieten bij velen nog steeds van het voordeel van de twijfel, als ze al niet zonder meer als echt worden beschouwd. Dit is met name het geval met de oorkonden van Boudewijn V voor de abdij Marchiennes uit 1038 en 1046¹⁴. Toch stellen deze beide charters tal van vormelijke en inhoudelijke problemen. Indien de oorkonde van 1038 echt zou zijn, zou ze meteen de vroegste vermelding bieden van de term *feodum* in Vlaanderen, de eerste vermelding van het woord *hospites* in Vlaanderen in de betekenis van bewoners van een domein of een heerlijkheid¹⁵, en de oudste attestatie van het zegel van de Vlaamse graaf, dat aangekondigd wordt in de tekst en waarvan de sporen van aanhechting nog zichtbaar zijn op het vermeende origineel¹⁶. Dit is toch wel een beetje veel voor één enkel document. In werkelijkheid is het zgn. origineel blijkens het schrift een pseudo-origineel uit het eerste kwart van de 12de eeuw. Het schrift is o.i. van dezelfde hand als een originele oorkonde van bisschop Lambert van Atrecht voor Marchiennes uit 1103¹⁷. Alles wijst er derhalve op dat deze in 1038 gedateerde oorkonde een falsum is dat vervaardigd werd kort voor 1125, want in dat jaar wordt deze oorkonde van Boudewijn V uitdrukkelijk bekrachtigd door Karel de Goede in twee verschillende oorkonden die bovendien de essentiële tekstgedeelten (met inbegrip van verschillende namen uit de getuigenlijst) woordelijk overnemen¹⁸. De oorkonde van 1046, waarvan het pseudo-origineel gezegeld was met een uithangend zegel op een dubbele staart van perkament, dateert gezien het schrift hoogstwaarschijnlijk uit dezelfde

¹² A. DEROLEZ, "De valse oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen voor het Sint-Donatianskapittel te Brugge (961, juli 31)", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 140 (1974), p. 431-499.

¹³ Cf. hierna noot 39.

¹⁴ Zie bijv. R. LAURENT, *Les sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482*, Brussel, 1993, I/1, p. 67, 70, 71 en 149 (noot 59), die deze beide oorkonden, en meer in het bijzonder de sporen van zegels op hun zgn. originelen en de aankondiging van de zegeling in hun tekst, voortdurend aanhaalt als de oudste attestaties van het zegel van de graven van Vlaanderen.

¹⁵ *Feodum*: cf. D. HEIRBAUT, *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)*, Brussel, 2000, p. 19-20; *hospites*: zie in dit verband L. MILIS, "De voorgedijregeling voor Ename van 1064 opnieuw onderzocht", in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge*, 105 (1968), p. 124-126, die meent dat de oorkonde van 1038 paleografisch niet jonger kan zijn dan het midden van de 11de eeuw.

¹⁶ Zie de afbeelding bij LAURENT, *Les sceaux*, II, pl. 3. De zichtbare sporen van zegeling (twee kruisgewijze door het perkament gestoken stroken perkament) tonen dat het stuk gezegeld was met een zgn. aanhangend zegel.

¹⁷ Lille, AD Nord, 10H 5/33.

¹⁸ Cf. F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938, nrs. 118 en 119 (met weergave van de ontleningen in kleine druk).

periode¹⁹. De intitulatie van deze oorkonde (*Ego ... per bonam dei erga me voluntatem comes*) en de arenga (*Reputans me cum quia...*) zijn trouwens grotendeels identiek aan deze in één van de net genoemde oorkonden van Karel de Goede²⁰. Een erg gelijkende arenga (met hetzelfde incipit) kan ook teruggevonden worden in een oorkonde van Boudewijn VII voor Saint-Amand uit 1116²¹, en – wat nog merkwaardiger is – een volledig identieke arenga aan deze in het charter voor Saint-Amand komt voor in de oorkonden van Boudewijn V voor Sint-Bertijns uit 1042 en 1056. Deze laatstgenoemde oorkonden bestaan in diverse versies. Doorgaans wordt aangenomen dat de drie versies uit 1056 en één van de twee versies uit 1042 vals zijn²², maar m.i. moet ook de zgn. echte versie van de oorkonde van Boudewijn V uit 1042 op zijn minst als geïnterpoleerd of vervalst worden beschouwd. De hoogst merkwaardige gelijkenissen die aldus blijken te bestaan tussen de grafelijke oorkonden voor Marchiennes (1046, 1125), een grafelijk charter voor Saint-Amand (1116) en de valse of vervalste oorkonden van Boudewijn V voor Sint-Bertijns (1042, 1056) werden bij ons weten niet eerder vastgesteld. Daarmee houdt het echter nog niet op. Bij het voorbereiden van deze studie ontdekten we dat ook de net besproken valse oorkonde van Boudewijn V voor Marchiennes uit 1038 gelijkenissen vertoont met een grafelijke oorkonde voor Sint-Bertijns. De arenga (*Prudenter satis antiquorum...*) en het begin van het protocol (*Unde et ego ... Flandrensium comes ad noticiam tam futurorum quam presentium hic annotari iussi qualiter...*) zijn op één woord na volledig identiek aan de overeenstemmende tekstgedeelten in een oorkonde van Robrecht de Fries voor Sint-Bertijns uit 1093, die zowel in een echte als in een valse versie bestaat²³. Al deze gelijkenissen zijn vanzelfsprekend geen toeval. In een tijd waarin de grafelijke oorkonden nog door de destinatarissen werden geredigeerd, kunnen ze enkel betekenen dat de betrokken oorkonden vervaardigd werden op een ogenblik dat er nauwe contacten bestonden tussen Sint-Bertijns, Saint-Amand en Marchiennes. Deze conditie was vervuld tijdens de kloosterhervorming van de vroege 12de eeuw, toen vanuit Sint-Bertijns de Cluniacenzergebruiken geïntroduceerd werden in de meeste Vlaamse abdijen. Monniken van kloosters die geen oudere grafelijke oorkonden in hun archieven hadden die ze als model konden gebruiken, inspireerden zich toen voor de redactie van echte (Saint-Amand) en valse oorkonden (Marchiennes) blijkbaar op echte en valse grafelijke charters voor Sint-Bertijns. In het geval van Marchiennes dat in 1116 hervormd werd vanuit Anchin, waar Alvisus, een oud-monnik van Sint-Bertijns, toen abt was, passen de valse oorkonden op naam van graaf

¹⁹ Zie de afbeelding bij Laurent, *Les sceaux*, II, pl. 4.

²⁰ VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 118.

²¹ VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 81.

²² P. BERNARD, "Études critiques sur les chartes des comtes de Flandre pour l'abbaye de Saint-Bertin", in *Ecole nationale des chartes. Positions des thèses 1923*, p. 5-13.

²³ VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 14 (echt) en 15 (vals).

Boudewijn V – respectievelijk een voogdijregeling (1038) en een algemene goederenbevestiging (1046) – in ieder geval perfect in de pogingen van abt Amandus (1116-1136) om het kloosterdomein weer op te bouwen na het rampzalige abbatiaat van zijn voorganger Fulcardus (1103-1115)²⁴.

Eens de echte van de valse of vervalste grafelijke oorkonden gescheiden zijn, komt men tot een opvallende vaststelling. De echte grafelijke charters blijken uitsluitend rechtshandelingen te bevatten waarvan de graaf ook zelf de auteur is. Het gaat met andere woorden om schenkingen, stichtingen, restauraties of voogdijregelingen. In wezen zou dit geen verwondering mogen wekken. Niettegenstaande de vooraanstaande positie van de graaf zijn de oorkonden die in de 10de en de eerste helft van de 11de eeuw in zijn naam opgesteld worden in wezen nog privaatoorkonden, die net zoals andere privaatoorkonden gevalideerd werden door middel van het ritueel van de (*manu*) *firmatio*. In de vroegmiddeleeuwse traditie was de privaatoorkonde die in de vorm van een subjectieve en ongezegelde *carta* werd opgesteld in de eerste plaats een wilsverklaring waarin de auteur van de rechtshandeling zich engageert t.o.v. de begunstige. Grafelijke bekrachtigingsoorkonden van rechtshandelingen door derden of van alle goederen van een kerkelijke instelling passen niet in dit kader. Bij de valse of vervalste grafelijke charters treffen we daarentegen wel algemene bekrachtigingen (Boudewijn V voor Marchiennes, 1046) en bekrachtigingen van afzonderlijke transacties van particulieren aan (Boudewijn V voor Sint-Pieters Gent, 1056). Ook dit is normaal. In de tweede helft van de 10de eeuw en de eerste helft van de 11de eeuw bekrachtigt de graaf rechtshandelingen van derden immers zoals we al gezien hebben nog op een andere manier, nl. door het aanraken van de oorkonde die daarover op naam van de betrokken derde werd opgesteld en dus door het aanbrengen van zijn ‘onderschrift’ of *signum* in de getuigenlijst van dit charter.

Zoals te verwachten in een periode waarin er nog geen sprake was van een grafelijke kanselarij, vertoont het formulier van de op naam van de graaf opgestelde oorkonden een grote diversiteit²⁵. De charters worden immers geredigeerd door de destinataris, of eventueel door een derde. Elke begunstigde beslist derhalve welke vorm aan de grafelijke oorkonde zal gegeven worden. Toch laat de vergelijking van de bewaarde

²⁴ In de context van deze hervorming/restauratie verkreeg abt Amandus diverse bevestigingsoorkonden van graaf, bisschop en paus, en hij liet tussen 1116 en 1121 ook een goedereninventaris opstellen. Zie hiervoor B. DELMAIRE, *L'histoire-polyptyque de l'abbaye de Marchiennes (1116/1121). Etude critique et édition*, Louvain-la-Neuve, 1985, vnl. p. 26-29. Deze auteur, die aannam dat de oorkonden van Boudewijn V echt waren, veronderstelt dat beide charters gebruikt werden bij de redactie van de goedereninventaris (p. 37-38). Aangezien ze in werkelijkheid vals of vervalst zijn, is het natuurlijk best mogelijk dat de verhouding juist omgekeerd is. Cf. eveneens S. VANDERPUTTEN, “Fulcard’s pigsty: Cluniac reformers, dispute settlement, and the lower aristocracy in early twelfth-century Flanders”, in *Viator*, 38 (2007), p. 99-100 noot 49.

²⁵ Zie bijv. voor de – echte en valse – oorkonden van graaf Boudewijn V (1035-1067) het overzicht bij L. MILIS, *De onuitgegeven oorkonden van de Sint-Salvatorsabdij te Ename voor 1200*, Brussel, 1965, p. XXXIV-XXXVIII.

oorkonden zien dat de destinatarissen voor grafelijke rechtshandelingen een duidelijke voorkeur hadden voor een formeel charter, opgesteld in de eerste persoon en voorzien van tal van externe en interne vormkenmerken. Slechts in twee gevallen leidde een transactie vanwege een graaf of gravin tot een *notitia*, een korte vrijwel vormloze optekening in de derde persoon²⁶. De eerste is de zgn. *Noticia de concambio comitis*, die opgetekend staat op de rug van de bekende oorkonde van graaf Arnulf I voor de Sint-Pietersabdij in Gent van 8 juli 941. Ze bevat een wijziging aan de oorspronkelijke inhoud van de oorkonde van 941, waarbij de graaf tussen 950 en 954 een goed nabij Brugge dat hij eerder aan Sint-Pieters had geschonken weer terugnam in ruil voor een paar dichter bij Gent gelegen goederen²⁷. De tweede notitie betreft een schenking van gravin Adela aan het kapittel van Saint-Amé in Douai ([1066]) die voorkomt in het cartularium van deze instelling uit het midden van de 12de eeuw²⁸.

De begunstigde had in die tijd overigens nog keuzemogelijkheden om een grafelijke rechtshandeling op schrift te stellen. Hij kon hierover zelf een oorkonde op zijn eigen naam redigeren (of laten redigeren), of hij kon beroep doen op een hogere autoriteit en zo meteen de grafelijke rechtshandeling laten bekrachtigen. Een voorbeeld van de eerste mogelijkheid biedt de voogdijregeling voor de abdij Corbie van 1055. De oorkonde staat op naam van abt Fulco, maar uit de tekst blijkt duidelijk dat graaf Boudewijn V de voogdijregeling heeft tot stand gebracht en dus eigenlijk de auteur van de rechtshandeling is (*declamavimus Corbie apud comitem Balduinum qui talem statuit concordiam, immo renovavit legem inter nos et advocatum*). In de datering wordt bovendien uitdrukkelijk gesteld dat de oorkonde op bevel van de graaf werd opgesteld (*jubente immo legente comite Balduino*) en zijn *signum* voert de getuigenlijst aan. Een mooi voorbeeld van een koninklijke bevestiging betreft de abdij Homblières. Nadat graaf Arnulf I een schenking had verricht aan dit klooster, zond de graaf iemand naar koning Lotharius met de vraag om zijn gift te bevestigen, wat de koning deed per diploma op 6 januari 963²⁹. Naar alle waarschijnlijkheid zette de graaf deze stap niet op eigen initiatief, maar op vraag van

²⁶ We beperken de term *notitia* hier tot notities die kort na de rechtshandeling tot stand kwamen als enige optekening van transacties waarover nooit een formele oorkonde werd opgesteld. De zgn. notities van het *Liber Traditionum* van de Gentse Sint-Pietersabdij worden hier dus buiten beschouwing gelaten. Deze zijn ook gesteld in de derde persoon, maar het gaat duidelijk om samenvattingen van formele oorkonden die voor het merendeel verloren zijn (zie verder).

²⁷ Zie de afbeelding bij E. SABBE, "Etude critique sur le diplôme d'Arnoul Ier, comte de Flandre, pour l'abbaye de Saint-Pierre à Gand (941, juillet 8)", in *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ses anciens élèves*, Brussel, 1937, pl. B, tussen p. 310 en 311.

²⁸ Vermoedelijk werd deze transactie in of kort na 1066 oorspronkelijk opgetekend op een thans verloren stuk perkament; cf. B.-M. TOCK, "La diplomatique sans pancarte. L'exemple des diocèses de Thérouanne et Arras, 1000-1120", in M. PARISSÉ - P. PÉGEOT - B.-M. TOCK (eds.), *Pancartes monastiques des XIe et XIIe siècles*, Turnhout, 1998, p. 148-149.

²⁹ L. HALPHEN - F. LOT, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V, rois de France (954-987)*, Parijs, 1908, nr. 18.

de abt van Homblières die allicht een koninklijk diploma verkoos boven een charter geredigeerd op naam van een graaf die geen zeggenschap uitoefende over de regio waar Homblières gelegen was³⁰. De keuzevrijheid waarover de destinatarissen beschikten wordt ook mooi geïllustreerd door de sterk uiteenlopende wijze waarop de kerkelijke stichtingen van het grafelijke echtpaar Boudewijn V en Adela beoorkond werden. Zij stichtten zoals bekend twee abdijen (Mesen, Ename) en drie kapittels (Harelbeke, Rijsel, Aire)³¹. Een louter grafelijke stichtingsoorkonde is er enkel voor de abdij van Ename (1063). Het plechtig grafelijk charter voor het kapittel van Rijsel (1066) daarentegen werd op vraag van de graaf door de jonge koning Filips I, die onder zijn voogdij stond, bekrachtigd en gezegeld. Bovendien draagt deze oorkonde net als de koninklijke diploma's helemaal onderaan de subscriptie van de kanselier van de koning. De monialen van Mesen (1060) en de kanunniken van Harelbeke (1063) en Aire (1075) van hun kant gaven blijkbaar meteen de voorkeur aan een koninklijk bekrachtigingsdiploma³².

2. De oorkonden voor de Sint-Pietersabdij te Gent

De overgrote meerderheid van de grafelijke 'acta' uit deze periode – 86 op een totaal van 123 – zijn bestemd voor de Sint-Pietersabdij in Gent. Het gaat om 14 grafelijke charters, 10 samenvattingen van grafelijke charters, 1 *notitia* en 61 oorkonden van derden met een of andere tussenkomst vanwege de graaf (zie het overzicht in tabel III). Dit op zich al hoge aantal is eigenlijk een minimum, want het aantal oorkonden van derden dat door de graaf onderschreven of bekrachtigd werd moet eigenlijk nog hoger gelegen hebben. Dit blijkt uit het omstreeks 1042 opgestelde *Liber Traditionum* van Sint-Pieters, dat voor de periode van het midden van de 10de eeuw tot 1058 in totaal de samenvatting van 110 niet-grafelijke oorkonden bevat³³. Op een tiental uitzonderingen na, zijn de overeenstemmende oorkonden zelf niet meer voorhanden. De manier waarop de samensteller van het *Liber Traditionum* deze oorkonden heeft behandeld is erg uiteenlopend. Slechts voor de tweede helft van de 10de eeuw wordt

³⁰ Dit betekent natuurlijk niet dat er uit deze periode geen oorkonden op naam van de graaf zouden zijn voor instellingen buiten het graafschap. Zo werd een schenking van dezelfde Arnulf I voor de abdij van Saint-Vincent in Laon uit 959 wel beoorkond onder de vorm van een grafelijk charter.

³¹ Zie N.-N. HUYGHEBAERT, "Adela van Frankrijk, gravin van Vlaanderen, stichteres van de abdij van Mesen", in *Iepers Kwartier*, 15 (1979), p. 17-22 en 28-34.

³² M. GYSSELING - A.C.F. KOCII, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, s.l., 1950, I, nrs. 154 en 162; Prou, *Recueil*, nr. 72.

³³ Cf. A. FAYEN, *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, p. 78-105 en 110-116. Over deze bron, zie uitvoerig G. DECLERCQ, *Het "Liber Traditionum" van de Gentse Sint-Pietersabdij (10de en 11de eeuw). Een kritische bronnenstudie*, onuitgegeven proefschrift, Gent, 1993, II, p. 356-552.

Tabel III – De oorkonden van de eerste graven/gravinnen van Vlaanderen voor de Sint-Pietersabdij te Gent

	Actes délivrés par les comtes/comtesses			Notices - Notitiae	Actes de tiers souscrits/confirmés par les comtes/ comtesses (ou rédigés sur ordre du comte)		
	Chartes vraies (or.)	Chartes fausses - falsifiées (ps. or.)	Résumés de chartes		Iussu comitis	Signum (confirm.)	Testis - coram (in presentia)
Baudouin I			1				
Baudouin II – Elfrude		1				1	
Arnoul I – Adèle	3 (2)	3 (2)	2	1	2	8	
Arnoul II		1				11	6
Baudouin IV – Susanne		1 (1)	2			18	
Baudouin V – Adèle	2 (1)	3 (2)	5		1	14	
Total	5 (3)	9 (5)	10	1	3	52	6

vaak de getuigenlijst weergegeven. Nadien is dit enkel nog het geval voor een paar samenvattingen van oorkonden uit het midden van de 11de eeuw. In totaal zijn er wat deze 110 oorkonden betreft bijgevolg maar 24 samenvattingen met getuigenlijst. In 19 daarvan is de Vlaamse graaf prominent aanwezig (12 keer net als de overige getuigen met zijn *signum* zoals in de oorkonden, de resterende 7 keer als één van de *testes*). Dit is meer dan drie op vier. Dat de weergave van deze getuigenlijsten betrouwbaar is, blijkt uit de vergelijking met de weinige bewaarde oorkonden: in 5 van de 6 treffen we de graaf net als in de samenvatting aan in de getuigenlijst³⁴; in de enige oorkonde waar dat niet het geval is, ontbreekt hij eveneens in de samenvatting³⁵. Dit laat toe te veronderstellen dat de graaf hoogstwaarschijnlijk ook optrad als getuige in de meeste van de zowat 90 samengevatte oorkonden waarvoor het *Liber Traditionum* geen getuigenlijst weergeeft. Ook dit wordt bevestigd door een vergelijking met het handvol overeenstemmende oorkonden dat bewaard is gebleven. Immers, in 3 van deze 4 oorkonden komt de graaf wel degelijk voor als getuige³⁶. Bovendien komt dezelfde verhouding – drie op vier – ook voor als we het geheel van de bewaarde niet-grafelijke oorkonden van de Sint-Pietersabdij uit deze periode (midden 10de eeuw tot midden 11de eeuw) bekijken. Op een totaal van 60 charters van derden zijn er precies 45 – dus juist drie op vier – die onderaan het grafelijk *signum* dragen³⁷.

De talrijke grafelijke charters uit de 10de-11de eeuw en de talloze interventies van de graven van Vlaanderen in oorkonden van anderen voor de Sint-Pietersabdij hoeven niet te verbazen. In de 10de eeuw en de eerste helft van de 11de is de Gentse abdij immers het bevoorrechte grafklooster van de grafelijke familie. Tussen 918 en 1035 werden vier grafelijke koppels (Boudewijn II en Elfrudis, Arnulf I en Adela, Arnulf II en Susanna, Boudewijn IV en Ogiva) evenals diverse andere familieleden er begraven³⁸. De Sint-Pietersabdij kon om die reden meer dan andere kloosters in Vlaanderen in deze periode genieten van de grafelijke vrijgevigheid. Vooral graaf Arnulf I (918-965) heeft zich ingespannen om het klooster waar zijn ouders begraven lagen meer luister te verlenen. Kort

³⁴ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nrs. 64, 67, 68, 77 en 91; vergelijk met de overeenstemmende samenvattingen: FAYEN, *Liber Traditionum*, nrs. 82, 86, 90, 98 en 124.

³⁵ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 62 = FAYEN, *Liber Traditionum*, nr. 74.

³⁶ A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint Pierre au Mont Blandin à Gand*, Gent, 1868, I, nrs. 87, 101 en 129 (zonder graaf); A.C.F. KOCH, "De dateringen in het 'Liber traditionum sancti Petri Blandiniensis' van omstreeks 1035", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 123 (1958), p. 187-189; de overeenstemmende samenvattingen zijn FAYEN, *Liber Traditionum*, nrs. 104, 113, 126 en 107.

³⁷ De meeste van deze bewaarde oorkonden werden niet samengevat in het *Liber Traditionum* omdat ze geen betrekking hebben op grondschenkings, maar op de schenking van personen (zgn. vrijgewijden).

³⁸ Zie in dit verband G. DECLERCQ, "Entre mémoire dynastique et représentation politique. Les sépultures des comtes et comtesses de Flandre (879-1128)", in M. MARGUE (ed.), *Sépultures, mort et représentation du pouvoir au Moyen Âge – Tod, Grabmal und Herrschaftsrepräsentation im Mittelalter*, Luxemburg, 2006, p. 321-372, vnl. p. 324-336 en 348-357.

voor 941 verving hij de kanunniken door benedictijnermonniken. Tegelijkertijd werd een materiële restauratie doorgevoerd waarbij niet alleen een aantal goederen teruggegeven werden die door zijn vader of hemzelf geïsurpeerd waren, maar ook een aantal nieuwe schenkingen werden verricht. In de daaropvolgende jaren zou hij nog herhaaldelijk belangrijke goederen schenken waardoor de Sint-Pietersabdij kon uitgroeien tot het rijkste klooster in het graafschap. Daarenboven kon de abdij in deze periode ook rekenen op schenkingen vanwege zowat iedereen die op een of andere manier gelieerd was aan de machtige Vlaamse graven: aangetrouwde verwanten, andere hoge aristocraten en getrouwen van de graaf. Door te schenken aan het grafelijke grafklooster bevestigden ze hun sociale en politieke band met de graaf en zijn familie. Zoals blijkt uit de getuigenlijsten van deze schenkingen was de graaf nagenoeg steeds persoonlijk aanwezig bij deze schenkingen, die aldus bekrachtigd werden door zijn *signum*. Rond de graven van de grafelijke familie en de relieken die er vereerd werden, vormde zich aldus een politieke gemeenschap bestaande uit de graven, hun familie, hun 'vrienden' en hun vazallen.

Zowat twee derde van de grafelijke charters voor Sint-Pieters zijn in meerdere of mindere mate onecht. Ook dit kan niet echt een verrassing genoemd worden, want het klooster op de Blandijnberg staat bekend als een groot vervalsingscentrum³⁹. Van de 14 oorkonden mogen er meer bepaald slechts 5 als echt beschouwd worden, de 9 resterende zijn vals of vervalst. Wat de overlevering betreft, zijn 3 echte oorkonden bewaard gebleven als originelen, 5 onechte onder de vorm van pseudo-originelen⁴⁰. Op een paar uitzonderingen na zijn deze falsa doorgaans in de eerste helft van de 11de eeuw of ten laatste rond het midden van deze eeuw tot stand gekomen. Dit wil zeggen dat ze toch bruikbaar zijn voor de studie van de grafelijke oorkonden in deze periode. Aldus beschikken we in totaal over 11 grafelijke oorkonden – 5 echte en 6 vervalste – die tussen 941 en 1071 vervaardigd werden. Bovendien is er nog een oorkonde van Boudewijn V die in haar huidige vorm weliswaar een pseudo-origineel uit het midden van de 12de eeuw is, maar waarvan het formulier zeer nauw aansluit bij dat van de twee echte oorkonden van deze graaf voor Sint-Pieters. Naar de vorm van deze 12 charters zijn er in het Gentse klooster drie fases of peri-

³⁹ Zie G. DECLERCQ, "Centres de faussaires et falsification de chartes en Flandre au Moyen Âge", in *Falsos y falsificaciones de documentos diplomaticos en la edad media*, Zaragoza, 1991, p. 65-74.

⁴⁰ De voornaamste studies m.b.t. de echtheidsproblematiek van de grafelijke oorkonden voor Sint-Pieters zijn O. OPPERMANN, *Die älteren Urkunden des Klosters Blandinium und die Anfänge der Stadt Gent*, Utrecht, 1928 en A.C.F. KOCH, "Diplomatische studie over de 10e en 11e eeuwse originelen uit de Gentse Sint-Pietersabdij", in GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, I, p. 85-122, waarbij de tweede een antwoord formuleert op de hyperkritische aanpak van de eerste. De meeste van deze grafelijke oorkonden worden ook besproken in DECLERCQ, *Het "Liber Traditionum"*, II, vnl. p. 390-399, 415, 439-443, 449-453 en 470-472. Voor de literatuur over de grote oorkonde van Arnulf I uit 941, zie hierna noten 44 en 48.

odes te onderscheiden: het midden van de 10de eeuw⁴¹, de late 10de eeuw en de eerste decennia van de 11de eeuw, en het midden van de 11de eeuw.

De eerste periode is dus het midden van de 10de eeuw, de periode kort na de restauratie van de abdij door Arnulf I. Uit die tijd zijn er drie erg verscheiden oorkonden bewaard. Dit is vrij logisch, want er is nog geen lokale traditie inzake het opstellen van oorkonden. Een in origineel bewaarde oorkonde van gravin Adela van 6 maart 955 is een korte, traditionele *carta* over een vrijgewijdschenking, die gelijkenissen vertoont met vroegmiddeleeuwse formulierboeken⁴². Van omstreeks 940 dateert de ongedateerde *imprecatio* waarmee Arnulf I een schenking doet aan Sint-Pieters en tegelijkertijd schikkingen treft voor het geval hij plots zou overlijden⁴³. De tekst van deze ietwat vreemde (en bevreemdende) oorkonde, die enkel bekend is door een afschrift in het 11de-eeuwse *Liber Traditionum*, vertoont geen gelijkenissen met latere oorkonden van de abdij, zodat de vraag moet gesteld worden of ze misschien door een derde werd opgesteld. Het derde charter is de beroemde, in origineel bewaarde grote oorkonde van graaf Arnulf I van 8 juli 941 over de restauratie van de Sint-Pietersabdij. Het formaat (hoogte 43 cm, breedte 45 cm), de vorm (een zgn. 'carta non transversa') en het gebruik van oblongata voor de eerste lijn en het *signum* van de graaf geven aan dit zeer plechtige stuk een uitzicht dat doet denken aan dat van koninklijke diploma's, een indruk die vandaag nog versterkt wordt door het valse zegel dat later – allicht in de late 11de eeuw – in de rechter benedenhoek bevestigd werd⁴⁴. Het is zeer de vraag of de monniken van de pas gerestaureerde abdij zo kort na hun installatie in het klooster in staat geacht mogen worden een dergelijke oorkonde op te stellen en in het net te schrijven. Het correcte Latijn, de verzorgde opmaak en het regelmatige schrift contrasteren in ieder geval sterk met de twee andere eigentijdse bronnen die uit het Gentse klooster

⁴¹ Van voor het midden van de 10de eeuw (ca. 940) zijn geen echte grafelijke oorkonden voor de Sint-Pietersabdij bekend. Het *Liber Traditionum* van omstreeks 1042 bevat weliswaar notities die zich voordoen als samenvattingen van schenkingsoorkonden van graaf Boudewijn I (870) en gravin Elfrudis (918), maar dit zijn vermeende samenvattingen gefabriceerd om de indruk te wekken dat er ooit dergelijke oorkonden bestaan hebben. Voor de getuigenlijst van beide teksten werd beroep gedaan op de getuigenlijst van de grote oorkonde van Arnulf I van 8 juli 941. De notitie over de schenking van Elfrudis is dus geen samenvatting van de valse schenkingsoorkonde van gravin Elfrudis uit 918, maar dit falsum werd korte tijd na de compilatie van het *Liber Traditionum* vervaardigd op basis van de vermeende samenvatting. Zie hierover DECLERCQ, *Het "Liber Traditionum"*, II, p. 378-399.

⁴² Het origineel is eerder klein, sober van opmaak en heeft de vorm van een 'carta transversa'; zie de afbeelding bij GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XIV.

⁴³ Over deze tekst, zie A. DIERKENS, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles)*. *Contribution à l'histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Âge*, Sigma-lingen, 1985, p. 232-233.

⁴⁴ Voor een afbeelding, zie H. PIRENNE, *Album belge de diplomatique*, Jette-Brussel, 1909, pl. 2-3 (met commentaar door G. Des Marez). Betreffende het zegel, cf. LAURENT, *Les sceaux*, I/1, p. 148 en II, pl. 1. Over deze oorkonde, zie algemeen G. DES MAREZ, "Notice sur un diplôme d'Arnulf le Vieux, comte de Flandre", in *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 5e série, 6 (1896), p. 219-252 en SABBE, "Etude critique", p. 299-330.

voor de jaren '40 van de 10de eeuw bewaard zijn gebleven, nl. het *Liber Traditionum Antiquus* (tussen 944 en 946) en een origineel charter van 947⁴⁵. Bovendien vertoont de woordenschat van de opsteller een aantal woorden die nadien niet meer in oorkonden voor de Sint-Pietersabdij gebruikt worden: de aanduiding van deze grote en plechtige oorkonde met het diminutief *scedula*, de nederigheidsclausule *humillimus* voor Arnulf I, alsook het gebruik van het zeldzame epitheton *cluentissimus* bij zijn naam⁴⁶. Ook het gebruik van het woord *amminiculante* in de *intitulatio* is uniek. De omstandige wijze waarop de opsteller deze *intitulatio* verwoord heeft (*Arnulfus amminiculante superni regis clementia marchysus*) wijkt overigens sterk af van de manier waarop dit gebeurde in grafelijke oorkonden geredigeerd in Sint-Pieters tijdens de tweede en derde periode⁴⁷. Op grond van al deze aanduidingen moet allicht eerder gedacht worden aan een derde, misschien een scribent uit de entourage van bisschop Transmar van Noyon-Doornik die een niet onbelangrijke rol lijkt gespeeld te hebben bij de restauratie⁴⁸. Hoe het ook zij, deze zeer plechtige oorkonde was niettegenstaande haar vorstelijke allure in wezen nog steeds een privaatoorkonde, die gevalideerd werd door middel

⁴⁵ Cf. GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. VII-XI.

⁴⁶ Het woord *scedula* duidt wel op in de schrijversregel van een oorkonde van 22 november 945 die enkel onder de vorm van een 11de-eeuwse samenvatting bewaard is gebleven: *Ego quoque Theodingus notarius iussu eximii marchysi Arnulfi hanc scedulam scripsi et relegi* (FAYEN, *Liber Traditionum*, nr. 73). De term *cluentissimus* vinden we eveneens in het 'onderschrift' van Arnulf I in de valse oorkonde van bisschop Transmar van Noyon van 11 maart 947 (*ibidem*, nr. 62: *Signum Arnulfi cluentissimi comitis et marchysi*), maar de 11de-eeuwse falsaris heeft dit letterlijk overgenomen uit de grafelijke oorkonde van 941 (vgl. hierna noot 73 waar het volledige *signum* van de graaf uit 941 geciteerd wordt).

⁴⁷ *Ego in Dei nomine Elftrudis, clementia Domini et non meis meritis comitissa* (Elftrudis, 11 september 918, falsum); *ego in Dei nomine Arnulfus <Flandrie> comes et marchisus* (Arnulf I, 10 juli 953, falsum); *ego Arnulfus gratia Dei comes* (Arnulf I, 29 juni 960, pseudo-origineel); *ego in Dei nomine Arnulfus gratia Christi comes* (Arnulf I, 17 juni 962, pseudo-origineel); *ego Arnulfus gratia Dei marchysus* (Arnulf II, 31 januari 972, falsum); *ego Balduinus marchysus* (Boudewijn IV, 1 april 988, pseudo-origineel); *Balduinus gratia Dei marchysus* (Boudewijn V, 13 november 1047, origineel); *Balduinus Dei gratia marchisus* (Boudewijn V, 19 januari [1050-1058], afschrift).

⁴⁸ De zorgvuldig opgemaakte oorkonde werd duidelijk reeds klaargemaakt voor de plechtige uitvaardiging op 8 juli 941: de eigenlijke tekst is geschreven met bleekbruine inkt, terwijl de getuigenlijst (in vier kolommen, met telkens een kruisje voor de naam van elke getuige) in donkerbruine inkt is. Het schrift van de getuigenlijst is weliswaar van dezelfde hand, maar minder verzorgd dan dat van de tekst. Dit wijst erop dat de namen van de getuigen bij de uitvaardiging zelf werden toegevoegd. Een tweede scribent had inmiddels ook de eerste lijn en de lijn met de datum en het *signum* van de graaf geschreven in oblongata. De scribent van de rest van de oorkonde had deze regels blijkbaar opengelaten en had op de rugzijde van de oorkonde, ongeveer op de overeenstemmende hoogte, de tekst van deze twee regels in gewoon minuskelschrift geschreven, zodat de andere scribent wist wat hij in oblongata moest schrijven. Toch slopen in zijn transcriptie een paar verschrijvingen, met als meest opvallende een foutief regeringsjaar van koning Lodewijk van Overzee (XIII i.p.v. VI), wat aanleiding was tot een duidelijk zichtbare rasuur om alsnog het correcte regeringsjaar te bekomen. Zie hierover G. DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het 'Liber Traditionum Antiquus' van de Gentse Sint-Pietersabdij*, Brussel, 1998, p. 207-221.

van de *firmatio*. Daarom liet abt Gerard van Brogne de restauratie in 950 bekrachtigen door koning Lodewijk van Overzee in een diploma dat de goederenlijst van de grafelijke oorkonde grotendeels letterlijk overneemt⁴⁹.

In een tweede periode, die aanvangt in de tweede helft van de 10de eeuw en loopt tot de eerste decennia van de 11de, gaat de Sint-Pietersabdij eigen oorkondingsgebruiken ontwikkelen. Grosso modo kunnen in deze periode drie types oorkonden onderscheiden worden, telkens met een subscriptie door de monnik die als scribent optrad, wat typisch is voor vroegmiddeleeuwse privaatoorkonden. Het gaat om twee types vrij korte en eenvoudige charters, terwijl het derde heel wat plechtiger is. Het eerste type, met een formulier dat nog lijkt op dat van de oude *carta*, werd gebruikt voor schenkingen (of autotradities) van vrijgewijden. Het tweede, waarvan het formulier ook nog elementen van de traditionele *carta* bevat, werd aangewend bij minder belangrijke grondschenken. Het derde type, tenslotte, was voorbehouden voor belangrijke schenkingen. Het werd gebruikt voor grafelijke oorkonden, maar ook voor schenkingen van andere graven, van familieleden van de graaf of van andere aristocraten. Het formulier van de meeste van deze oorkonden, dat als een soort 'huisformulier' van Sint-Pieters kan omschreven worden, vertoont diverse gelijkenissen en sommige charters zijn zelfs nagenoeg identiek. Zo treffen we, telkens met lichte afwijkingen, hetzelfde formulier – gekenmerkt door een arenga beginnend met *Cum omnipotentis patris sapientia* – aan in de als pseudo-origineel bewaarde oorkonde van Arnulf I van 29 juni 960 en in het falsum op naam van gravin Elfrudis van 11 september 918. Het komt ook voor in twee andere charters: een valse oorkonde op naam van graaf Wichman van Hamaland, schoonzoon van Arnulf I, van 18 oktober 962 en in een pseudo-originele oorkonde van graaf Diederik II van West-Friesland (eveneens een schoonzoon van Arnulf I), Boudewijn Baldzo, Ericus en Everwinus van 28 maart 965 m.b.t. de uitvoering van een wilsbeschikking van de net overleden Arnulf I⁵⁰. Beide pseudo-originelen zijn geschreven door eenzelfde hand, waarvan de activiteit in de eerste helft, of misschien eerder het tweede kwart van de 11de eeuw kan gesitueerd worden⁵¹. De vier oorkonden van deze formuliergroep kwamen tot stand hetzij kort voor (de twee pseudo-originelen), hetzij kort na (de beide andere falsa) de samenstelling van het reeds vermelde *Liber Traditionum*,

⁴⁹ Cf. A. VERHULST, "Kritische studie over de oorkonde van Lodewijk IV van Overzee, koning van Frankrijk, voor de Sint-Pietersabdij te Gent (20 augustus 950)", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 150 (1984), p. 319-326 (met aanduiding van de ontleningen in kleine druk).

⁵⁰ Dat dit formulier een product is van het abdijscriptorium blijkt uit het feit dat in de gemeenschappelijke arenga niet enkel bijbelcitaten verwerkt werden, maar ook een vers van de klassieke auteur Persius (*curve in terris anime et celestium inanes* = Persius, Sat. II, 62).

⁵¹ Vgl. de afbeelding van de grafelijke oorkonde bij GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XLII met die van het andere charter bij OPPERMANN, *Die älteren Urkunden*, II, facs. 4 (fragment).

dat zelf in of kort na 1042 werd vervaardigd. Andere grafelijke oorkonden die tot dit derde type behoren zijn de oorkonde van Arnulf I van 17 juni 962 en het charter van Boudewijn IV van 1 april 988, die beide overgeleverd zijn onder de vorm van pseudo-originele uit het eerste derde van de 11de eeuw⁵². Al deze grafelijke oorkonden onderscheiden zich eigenlijk niet van de overige privaatoorkonden van dit type. Zowel de grafelijke als niet-grafelijke oorkonden zijn vrij plechtige, tamelijk grote en doorgaans langwerpige stukken ('carta transversa'), met bijna steeds oblongata op de eerste lijn, een getuigenlijst in kolommen en een uitvoerige (kerkelijke) arenga en sanctieformule⁵³.

In de derde periode die zich situeert in het midden van de 11de eeuw krijgt de grafelijke oorkonde in de Sint-Pietersabdij dan een formulier dat afwijkt van dat van andere oorkonden, en ontwikkelt ze zich duidelijk tot een vorstelijke oorkonde. Drie charters van graaf Boudewijn V, respectievelijk van 13 november 1047, 13 november 1056 en 19 januari [1050-1058], hebben een arenga met als thema dat het de taak van de vorst is om de kerk te beschermen. Dit thema komt ook aan bod in de arenga van twee in deze periode gefalsifieerde oorkonden op naam van Arnulf I (10 juli 953) en Arnulf II (31 januari 972), die voor het overige formeel nog aansluiten bij de oorkonden van het derde type uit de vorige periode⁵⁴. De drie reeds genoemde oorkonden van graaf Boudewijn V bevatten bovendien, naar het model van koninklijke en keizerlijke diploma's, een expliciete vermelding van de nederige *petitio* die de abt persoonlijk gericht heeft aan de graaf (*nostram adierit presentiam humiliter deprecans ut...* in 1047). Eén van deze drie oorkonden, het charter van 19 januari [1050-1058], volgt zelfs in belangrijke mate het formulier van het diploma van keizer Konrad II voor de Sint-Pietersabdij van 4 juli 1036⁵⁵: niet alleen

⁵² Voor afbeeldingen van deze beide oorkonden, cf. GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XLIII (962) en XXVII (988). Daarnaast behoren ook nog een aantal niet-grafelijke oorkonden tot dit type: GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nrs. 58 (Rodgerus, 29 juni 960, pseudo-origineel), 64 (Eilbodo en Imma, 6 oktober 975, origineel), 67 (graaf Godfried en Mathilde, 21 januari 979/80, pseudo-origineel) en 68-69 (Arnulf, zoon van graaf Diederik, en Arnulf, zoon van Hilduinus, 4 en 5 maart 981, pseudo-originele); VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nrs. 87 (graaf Arnulf van Valenciennes, Lietgarda en Adalbert, 998) en 101 (Erembold, 1 november 1026).

⁵³ Zie volledige afbeeldingen van verschillende van deze grafelijke en niet-grafelijke oorkonden bij GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XXIV (975), XXV (981), XXVII (988), XLII (960), XLIII (962) en XLIV (979/80). Enkel de oorkonde van Boudewijn IV uit 988 is een 'carta non transversa', met een formaat dat vorstelijk mag genoemd worden (hoogte 45,5 cm, breedte 54 cm).

⁵⁴ Beide valse oorkonden vertonen bepaalde onderlinge gelijkenissen in de arenga, die ten dele ook terug te vinden zijn in de arenga van de originele oorkonde van Boudewijn V van 13 november 1047. Van deze laatste oorkonde bestaat in de cartularia van de Sint-Pietersabdij echter ook een vervalste versie (cf. de juxtapositie van beide versies bij KOCH, "Diplomatische studie", p. 102-103), en de gelijkenis is nog groter tussen de arenga van de valse oorkonde van 953 en die van deze vervalste versie, zodat aangenomen mag worden dat het via deze vervalste versie van de oorkonde van 1047 is dat de gelijkenissen te verklaren zijn.

⁵⁵ H. BRESSLAU, *Die Urkunden Konrads II.*, Hannover, 1909, nr. 230.

Boudewijn V
13 november 1047
 (origineel)

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis patris et filii et spiritus sancti. Balduinus gratia dei marchysus. Sicut certum est unumquemque fidelium semper ad eternitatem future beatitudinis oculum mentis erigere et pro recipienda spe felicitatis perpetue aecclesiarum ac servorum dei utilitatibus opem ferre debere multo magis vigilandum ac summopere procurandum est his quibus a superna dei providentia sanctorum sunt loca commissa ut quamdiu in hac plorationis valle consistunt semper de statu et futura utilitate aecclesiarum dei sibi commissarum speciali cura et sollicita mente pertractent. Idcirco ergo notum esse volumus omnibus fidelibus nostris tam presentibus quam et futuris qualiter uenerabilis abba Vuichardus de coenobio sancti Petri apostolorum principis quod situm est in monte Blandinio in territorio Gandensi (...) nostram adierit presentiam humiliter deprecans ut...

Boudewijn V
13 november 1056
 (pseudo-origineel)

In nomine patris et filii et spiritus sancti, sancte trinitatis et individue unitatis. Balduinus gratia dei Flandrensium marchyo, universis tam presentibus quam futuris sancte matris ecclesie fidelibus, salutem. Auctoritate divina nos instrui scimus quatinus servorum dei utilitatibus atque constitutionibus provideamus securitatem atque defensionem ipsis pro animarum nostrarum remedio providentes, scientes pro ipso eterne remunerationis beatitudinem non esse consecuturos in domino. Quapropter notum fieri volumus karitati vestre qualiter Vuichardus abba de coenobio sancti Petri apostolorum principis quod veneratur in territorio Gandensi in monte Blandinium dicto (...) nostram adierit presentiam, expetens ut nostris et futuris temporibus pacem et securitatem provideremus sibi et monachis in memorato coenobio degentibus de rebus et bonis eorum...

Boudewijn V
19 januari [1050/58]
(afschrift)

In nomine sancte et individue trinitatis.
Balduinus dei gratia marchio.
Quoniam bonorum virorum et in
sublimitate consti[tu]torum officium
esse constat ut monasteria vel loca deo
et sanctis eius dicata ob divini cultus
augmentum novis semper auctoribus (!)
roborentur, hoc nobis procul dubio ad
eternam beatitudinem promerendam esse
credimus.
Idcirco ergo notum esse volumus omnium
fidelium nostrorum tam presentium
quam futurorum industrie qualiter
abba W[ichardus] Blandiniensis cenobii
quod est situm in portu Gandensi inter
decursus duorum fluminum Scaldis et
Legie (...) nostram adiit presentiam,
reclamationem faciens de iniusticia quam
advocati faciebant in villa Dulciaco,
humiliter expetiit ut in pace ipsam villam
constitueremus.
Nos vero ob amorem dei et reverentiam
sanctorum Petri et Pauli quorum nomine
et honore memoratum constat dicatum
cenobium (...) prefati abbatis Wichardi
petitioni libenter annuentes assensum
prebuimus.

Konrad II
4 juli 1036
(afschriften)

In nomine sancte et individue trinitatis.
Conradus gracia dei imperator augustus.
Quoniam regie vel imperatorie dignitatis
officium esse constat ut monasteria vel loca
deo et sanctis eius dicata ob divini cultus
augmentum novis semper auctoribus (!)
roborentur, hoc nobis procul dubio ad
eternam beatitudinem et tocuis regni a deo
nobis commissi tutelam mansurum esse
credimus, si ea eciam nostris confirmamus
edictis, sicut didicimus ante nos fecisse
fideles nostros reges et imperatores.
Idcirco ergo notum esse volumus omnium
fidelium nostrorum tam presencium quam
futurorum industrie qualiter venerabilis
abbas Wichardus Blandiniensis cenobii
quod est situm in portu Gandensi inter
decursus duorum fluminum Scaldis et
Legie (...) nostram adiit serenitatem
humiliter rogans ut more antecessorum
nostrorum regum scilicet et imperatorum
rebus vel proprietatibus monasterii sui
infra regni nostri terminos constitutis
emunitatis vel defensionis nostre bravium
concederemus hocque nostre auctoritatis
precepto roboraremus.
Nos vero ob amorem dei et reverenciam
sanctorum apostolorum Petri et Pauli
quorum nomine et honore memoratum
constat dicatum cenobium (...) prefati
abbatis Wichardi petitioni libenter
annuentes assensum prebuimus.

de arenga en de *petitio*, maar ook de *notificatio* en de *clausule* waarin de vorst instemt met het verzoek van de abt zijn nagenoeg letterlijk uit deze vooroorkonde overgenomen (zie de vergelijking van beide teksten, alsook van de oorkonden van 1047 en 1056, op p. 58). Deze vaststellingen tonen duidelijk aan dat de monniken van Sint-Pieters de grafelijke oorkonde voortaan als een vorstelijke oorkonde zagen. Dit blijkt ook uit het feit dat de drie genoemde oorkonden van Boudewijn V opgesteld zijn in het pluralis majestatis: net als in koninklijke en keizerlijke diploma's vangt de *intitulatio* direct aan met de naam van de vorst gevolgd door de titel (*Balduinus gratia Dei marchysus* in 1047), waarna de werkwoorden en voornaamwoorden steeds in de eerste persoon meervoud zijn uitgedrukt. Al de eerdere echte en vervalste grafelijke oorkonden voor Sint-Pieters (met inbegrip van de *falsa* uit deze derde periode) zijn daarentegen steeds in de eerste persoon enkelvoud geredigeerd, met een *intitulatio* die nagenoeg altijd begint met *Ego*⁵⁶. Het formaat van het enige bewaarde origineel van Boudewijn V (13 november 1047) is wel in kleiner dan dat van de grafelijke oorkonden uit de vorige periode. Het heeft de vorm van een liggende rechthoek ('*carta non transversa*')⁵⁷. Dit is een algemene ontwikkeling die de opmaak van oorkonden in Sint-Pieters in het tweede kwart van de 11de eeuw kenmerkt, want ook andere charters zijn kleiner en over het algemeen in deze vorm opgesteld⁵⁸.

3. Een vergelijking met de andere redactiecentra en met de periode na 1071

Buiten de net besproken oorkonden voor de Sint-Pietersabdij, zijn slechts een handvol echte grafelijke oorkonden voorhanden, bestemd voor de abdijen van Saint-Vincent in Laon (Arnulf I, 959), Ename (Boudewijn V, 1063 en 1064), Hasnon (Boudewijn VI, 1065 en Arnulf III, 1071)⁵⁹

⁵⁶ In een paar oorkonden (Arnulf I, 29 juni 960 en 17 juni 962; Elftrudis, 11 september 918) komt in de sanctieclausule wel de meervoudsvorm voor bij het bezittelijk voornaamwoord. In de oorkonde van Boudewijn IV van 1 april 988 komen enkelvoud en meervoud naast elkaar voor (met een duidelijke dominantie van het meervoud), maar dit heeft te maken met het feit dat gravin-weduwe Susanna, moeder van de graaf, optreedt als mede-oorkonder (*Ego Balduinus marchysus cum matre mea Susanna regina*).

⁵⁷ Zie de afbeelding in GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XLIX.

⁵⁸ Cf. de talrijke afbeeldingen van originelen voor de Sint-Pietersabdij uit deze periode bij GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II.

⁵⁹ De oorkonde van Boudewijn VI voor Hasnon wordt veelal beschouwd als een oorkonde die hij als Boudewijn I van Henegouwen zou uitgevaardigd hebben. Ostrevant, het gebied waarin Hasnon gelegen was, behoorde tot de gebeurtenissen van 1071 evenwel tot het graafschap Vlaanderen (en het koninkrijk Frankrijk). Bovendien behoren de nieuwe goederen die aan het heropgerichte klooster geschonken worden tot het domein van de graven van Vlaanderen (in de Vlaamse kustvlakte en in het gebied tussen Schelde en Dender). Zijn zoon en opvolger Arnulf III draagt in zijn oorkonde voor Hasnon uit 1071 trouwens de titel *comes Flandrensium*.

en Saint-Hubert (Arnulf III, [1070-1071]), en voor de kapittels van Saint-Amé in Douai (Boudewijn IV, 1024) en Saint-Pierre in Rijsel (Boudewijn V, 1066)⁶⁰. Vier van deze oorkonden zijn bewaard in origineel. Twee van deze originelen – niet toevallig de stichtingsoorkonden van de abdij van Ename (1063) en het kapittel van Rijsel (1066) – zijn grote en plechtige charters van het ‘*carta transversa*’-type, met oblongata op de eerste lijn. De twee andere originelen – voor het kapittel van Douai (1024) en de abdij van Saint-Hubert ([1070-1071]) – zijn kleinere en sobere oorkonden. Al deze charters zijn in wezen losse stukken en ze vertonen dan ook grote verschillen. Bovendien moet men ook rekening houden met de algemene evolutie van de oorkonden in deze periode. De traditionele *carta* van laat-Romeinse oorsprong verdwijnt en in de plaats komen nieuwe vormen en formules op, die vaak erg verschillen van redactiecentrum tot redactiecentrum.

De oudste van deze grafelijke oorkonden is het charter van Arnulf I voor de abdij van Saint-Vincent in Laon uit 959. Het is een typische 10de-eeuwse privaatoorkonde, met een kerkelijke arenga en sanctie, en een formulier dat, ofschoon het nog reminiscenties vertoont aan dat van de traditionele *carta*, toch een monastiek scriptorium met eigen oorkondingsgebruiken verraadt. De in origineel bewaarde oorkonde van Boudewijn IV voor het kapittel van Saint-Amé in Douai uit 1024 neemt onder de grafelijke oorkonden uit deze periode een aparte plaats in. Deze korte oorkonde, die een eigenzinnig formulier heeft – met in oorkonden weinig gebruikte woorden (*eruditos, scolastice doctrine, prolixitate*) en een merkwaardige aanvang (*In nomine sancte et individue trinitatis hec carta incipit*) – is immers geschreven door een scribent van de bisschop van Kamerijk, die zich op het einde kenbaar maakt (*Fulco scriptor Gerardi Kamaracensis episcopi ... prescripsi et subscripsi*). In dit in Douai gedateerde charter wordt een schenking van de graaf beoorkond naar aanleiding van de wijding van de crypte van de kapittelkerk, die blijkbaar uitgevoerd werd door de in de tekst vermelde bisschop Gerard van Kamerijk, wat meteen de aanwezigheid van een bisschoppelijk scribent in Douai verklaart.

De twee oorkonden van Boudewijn V voor de abdij van Ename vertonen in het protocol een merkwaardige afwijking t.o.v. de overige grafelijke charters uit de periode tot 1071. In tegenstelling tot wat gebruikelijk was, zijn beide oorkonden immers niet gericht tot de algemeenheid, maar tot de eerste abt van dit klooster, Walbrecht, en zijn opvolgers. De in origineel overgeleverde plechtige stichtingsoorkonde van de Enaamse abdij uit 1063 is onmiskenbaar opgevat als een vorstelijke oorkonde: de graaf draagt de titel *gratia Dei Flandrensiū princeps*, de arenga belicht de taak van de vorst en de goddelijke oorsprong ervan, en de tekst is

⁶⁰ Al de andere oorkonden zijn op zijn minst vervalst na 1071 en dienen hier dus buiten beschouwing te blijven.

geredigeerd in het pluralis majestatis⁶¹. Bovendien spreekt de graaf in de *narratio* over het vorstelijk gezag dat hij bij Gods genade uitoefent over Vlaanderen (*divini gratia imperii principatum sortiti sumus Flandriarum*). De vorstelijke allure van het stuk wordt nog benadrukt door de aanwezigheid van een grafelijk monogram onderaan het origineel⁶². In tegenstelling tot wat men zou kunnen denken, is dit monogram wat de vorm betreft niet geïnspireerd door dat van de Franse koning Filips I⁶³, maar lijkt het veeleer op het monogram dat in die tijd soms gebruikt werd voor de bisschop van Kamerijk⁶⁴. Dit hoeft niet noodzakelijk te betekenen dat de oorkonde geschreven zou zijn door een Kamerijks scribent. Misschien moet eerder gedacht worden aan een scribent afkomstig uit het bisdom Kamerijk. In dit verband komt de abdij van Saint-Vaast in Atrecht in aanmerking, waar de eerste abt en allicht ook de eerste monniken van Ename van afkomstig waren. De tweede oorkonde van Boudewijn V voor deze abdij, een voogdijregeling gedateerd in 1064, is veel soberder opgesteld. De graaf wordt weliswaar ook hier in de *intitulatio* betiteld als *per Dei clementiam princeps Flandrensium*, maar er is geen arenga en zowel voor de werkwoorden als voor de voornaamwoorden worden de eerste persoon enkelvoud en meervoud dooreen gebruikt⁶⁵. In de tekst heeft de graaf het wel net als in de stichtingsoorkonde over zijn *principatus*. De twee oorkonden voor Ename zijn overigens ook de enige uit deze periode waarin de graaf een sanctie voorziet krachtens zijn ‘bannum’.

De originele oorkonde van Boudewijn V voor het kapittel van Rijsel uit 1066 en het charter van zijn zoon Boudewijn VI voor de abdij van Hasnon uit 1065 dienen samen besproken te worden. De oorkonde van 1066 werd op vraag van de graaf onderschreven en gezegeld door de Franse koning Filips I, waarover Boudewijn V op dat ogenblik nog voogd was. Ook Boudewijn VI verzocht de Franse koning om zijn charter te zegelen en op het einde van deze oorkonde is er een afzonderlijke clausule – in feite een soort mini-diploma (met arenga) – waarin Filips I de schikkingen getroffen door zijn verwant bevestigt. Beide oorkonden, die het onderschrift van de koninklijke kanselier dragen, vertonen ook inhoudelijk bepaalde gelijkenissen:

⁶¹ In de sanctieclausule is het voornaamwoord wel een paar maal in het enkelvoud.

⁶² Zie MILIS, *De onuitgegeven oorkonden*, tussen p. XXX en XXXI (foto IV: gedeeltelijke afbeelding, met weergave van het bovenste en het onderste deel).

⁶³ MILIS, *De onuitgegeven oorkonden*, p. XXXVIII meent nochtans dat het door Franse invloed te verklaren is.

⁶⁴ Zie Th. DE HEMPTINNE, “Les symboles graphiques dans les chartes du comté de Flandre jusqu’au début du XIIIe siècle”, in P. RÜCK (ed.), *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden*, Sigmaringen, 1996, p. 510-511 en 515.

⁶⁵ Over dit charter, zie uitvoerig MILIS, “De voogdijregeling”, p. 122-159, die de argumentatie weerlegt van N.N. HUYGHEBAERT, “Een valse oorkonde van graaf Boudewijn V voor de abdij Ename: de voogdijregeling van 1064”, in *Handelingen van het Genootschap ‘Société d’Emulation’ te Brugge*, 103 (1966), p. 178-196.

- de wijze waarop Boudewijn V als regent en voogd voor Filips I wordt aangeduid, is nagenoeg identiek in beide oorkonden: *Ego Balduinus Flandrensiū comes marchio et Philippi regis ejusque regni procurator et bajulus* in de oorkonde van 1066; *Ego Balduinus filius Balduini Philippi regis Francorum procuratoris et bajuli* in het charter van Boudewijn VI;
- in beide oorkonden wordt in gelijkkluidende bewoordingen gezegd dat de oorkonders handelden na heilzame raad (*salubri consilio*) van hun naaste familieleden;
- in beide charters wordt eenzelfde bijbelcitaat (2 Kor. 5,1) op identieke wijze geparafraseerd, in 1066 in de arenga (*Qui domum Dei edificat in terris, domum suam preparat in celis*), in 1065 in de ‘arenga’ van de koninklijke bekrachtigingsclausule (*Qui domum Dei aedificat in terris ... sibi domum in coelis aedificat*)⁶⁶;
- de twee oorkonden dragen de subscriptie van de Franse koninklijke kanselier (1065: *Ego Balduinus cancellarius scripsi*; 1066: *Ego Balduinus cancellarius subscripsi*);

Op grond van deze kanselarijsubscripties zou men kunnen denken dat de twee charters geredigeerd werden door de kanselier van Filips I⁶⁷. Olivier Guyotjeannin bespeurt in deze oorkonden evenwel geen enkele kanselarijinterventie en dit geldt ook voor het algemene bekrachtigingsdiploma dat Hasnon in 1065 ontving van Filips I, tegelijkertijd met de door hem bekrachtigde oorkonde van Boudewijn VI⁶⁸. Wie dan wel voor de redactie van deze twee grafelijke oorkonden verantwoordelijk is, blijft dan ook onduidelijk.

Over de twee oorkonden van Arnulf III (1070-1071), tenslotte, kunnen we kort zijn. Het zijn alletwee vrij eenvoudige stukken waarin de graaf een identieke titel voert zonder devotieclausule (*Ego Arnulfus comes Flandrensiū*). De oorkonde voor de abdijs Hasnon uit 1071 is, zoals hierna zal

⁶⁶ De tekst van het bijbelcitaat, waarop beide parafrazen ogenschijnlijk ten dele gebaseerd zijn, wijkt sterk af: *Scimus enim quoniam si terrestriū domus nostra huius habitatiōnis dissolvatur, quod aedificatiōnem ex Deo habeamus domum non manufactam, aeternam in caelis*.

⁶⁷ Voor de oorkonde van 1066 werd op grond hiervan een opstelling in de Franse koninklijke kanselarij verondersteld door MILIS, *De onuitgegeven oorkonden*, p. XXXVIII n. 2.

⁶⁸ O. GUYOTJEANNIN, “Les actes établis par la chancellerie royale sous Philippe Ier”, in *Bibliothèque de l’Ecole des Chartes*, 147 (1989), p. 48, waar de grafelijke oorkonden uit 1065-1066 – naar de editie van Prou – als de nrs. 22 en 25 worden aangeduid bij de ‘Actes de tiers souscrits par le roi’ met een ‘souscription simple’ (en dus niet bij de ‘[actes de tiers...] avec intervention de la chancellerie (formule ou acte de confirmation)’; het diploma voor Hasnon staat als nr. 23 bij de ‘Actes établis par le destinataire’ in de categorie ‘sans aucune intervention visible de la chancellerie’. Voor dit diploma, zie PROU, *Recueil*, nr. 23. Het is net als de oorkonde van Boudewijn VI gedateerd in Corbie en werd blijkbaar geredigeerd met behulp van een diploma van Karel de Eenvoudige voor dit klooster uit 901, waarmee het tal van woordelijke gelijkenissen vertoont (niet enkel het protocol en de arenga, maar ook in de narratio); cf. L. LEVILLAIN, *Examen critique des chartes mérovingiennes et carolingiennes de l’abbaye de Corbie*, Parijs, 1902, p. 295-299, nr. 37.

blijken, wel de eerste echte grafelijke oorkonde waarin een zegelaankondiging voorkomt.

De diversiteit die we aangetroffen hebben in de grafelijke oorkonden uit deze periode blijft ook bestaan na 1071. Net als voordien bestrijken de grafelijke charters inzake vorm en formulier het volledige spectrum, van bijzonder plechtige oorkonden tot zeer korte oorkonden met nauwelijks formules⁶⁹. Het is wel duidelijk dat meer en meer opstellers zich ervan bewust zijn dat de graaf een vorst is en dat zijn charters een ander formulier vergen dan dat van gewone heren en andere leken. De uitvoerige vermelding van de *petitio* naar koninklijk model blijft in gebruik in de Gentse Sint-Pietersabdij, waar ze voorkomt in drie charters van Karel de Goede⁷⁰, maar daarbuiten kan ze enkel aangetroffen worden in een oorkonde van Robrecht de Fries voor de abdij Mesen uit 1080, die niet toevallig gedeeltelijk op basis van een diploma van Filips I voor dezelfde instelling werd geredigeerd⁷¹. Elders blijkt het vorstelijk karakter van de grafelijke oorkonden vooral uit de arengae. Het aantal arengae met als thema de taak van de vorst neemt vanaf de late 11de eeuw hand over hand toe. Vooral de vorstelijke gerechtigheid is een opvallend thema, in het bijzonder in de oorkonden van Karel de Goede (1119-1127)⁷². Wat van de grafelijke oorkonde echt een vorstelijke oorkonde zal maken is evenwel niet zozeer het formulier, evenmin de opmaak of het formaat, maar wel de invoering van het grafelijk zegel.

4. De validering of het probleem van het grafelijk zegel

Zoals hoger reeds aangeduid, worden de grafelijke oorkonden aanvankelijk op dezelfde wijze gevalideerd als alle andere privaatoorkonden, d.w.z. door middel van de zgn. (*manu*) *firmatio*, de aanraking van het origineel door de oorkonder en de getuigen. De getuigenlijst neemt in overeenstemming daarmee doorgaans de vorm aan van een lijst van fictieve 'onderschriften' of *signa*. Vaak wordt naar dit ritueel verwezen bij het begin van de getuigenlijst, waar bij het *signum* van de graaf, die de lijst aanvoert, niet enkel gezegd wordt dat hij het charter liet opstellen, maar ook dat hij het eigenhandig heeft bevestigd (*manu propria firmavit*) of dat hij gevraagd heeft aan de getuigen om dit doen (*firmari petiit* of *firmari rogavit*)⁷³.

⁶⁹ Zie VERCAUTEREN, *Actes*.

⁷⁰ VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 95, 97 en 106.

⁷¹ VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 5.

⁷² VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 7, 8, 10, 18, 66, 71, 81, 87, 91, 95, 106, 107, 117, 118, 120 en 123.

⁷³ In de plechtige oorkonde van Arnulf I voor de Gentse Sint-Pietersabdij van 8 juli 941 luidt de formulering als volgt: *Signum Arnulfi cluentissimi comitis atque marchisi qui huius scedule inscriptionem fieri et firmari rogavit*. Andere voorbeelden voor deze graaf zijn:

Zeker tot en met de regering van Boudewijn IV (988-1035) bleef de *firmitio* het enige systeem om de grafelijke oorkonden te valideren. In de literatuur wordt aangenomen dat onder Boudewijn V (1035-1067) het grafelijk zegel werd ingevoerd als waarmerk. De argumenten die hiervoor aangehaald worden, zijn tweevoudig: enerzijds het bestaan van een afbeelding van het zegel van deze graaf in de *Sigilla comitum Flandriae* van Vredius uit 1639, anderzijds de zegelsporen die nog voorhanden zijn op de oorkonden van deze graaf voor de abdij Marchiennes uit 1038 en 1046⁷⁴. Deze argumenten zijn echter gemakkelijk te ontkrachten. Hoger werd reeds aangetoond dat de twee oorkonden voor Marchiennes in feite pseudo-originelen zijn uit de vroege 12de eeuw. Vredius van zijn kant stelt dat hij de afbeelding van het zegel van Boudewijn V ontleent aan een oorkonde van deze graaf uit 1065 voor Sint-Bertijns, waarvan hij ook de *intitulatio* weergeeft⁷⁵. Het in arabische cijfers gezette jaartal 1065 bij Vredius is zeker een drukfout voor 1056, want het gaat om de valse oorkonde van Boudewijn V voor Sint-Bertijns van 6 januari 1056 waaraan nog in de late 18de eeuw een zegel gehecht was dat beantwoordt aan de afbeelding van Vredius⁷⁶. Beide argumenten ten gunste van het bestaan van een zegel van graaf Boudewijn V komen aldus te vervallen.

Opvallend is dat alle bewaarde pseudo-originelen op naam van Boudewijn V sporen van zegeling vertonen. Naast de twee al vermelde stukken voor Marchiennes gaat het om twee oorkonden voor de Gentse Sint-Pietersabdij uit 1056, een voogdijregeling en de bekrachtiging van een adellijke schenking. Aan dit laatste pseudo-origineel, dat dateert uit de late 12de eeuw, hangt overigens nog een fragment van een ruiterszegel dat ontsnapt is aan de aandacht van de moderne sigillografen⁷⁷. Bovendien komt in de *corroboratio* van de valse of vervalste charters van Boudewijn V bijna steeds een aankondiging van het grafelijk zegel voor. Behalve in de oorkonden voor Marchiennes uit 1038 en 1046 is dit het geval in de charters voor Sint-Bertijns uit 1042 en 1056, alsook in één oorkonde voor Sint-Pieters Gent uit 1056 (de zonet vermelde bekrachtiging van een adellijke schenking) en in de oorkonde voor Sint-Winoksbergen uit 1067. In de tekst van de echte oorkonden van deze graaf daarentegen gebeurt dit nooit. Als er al sprake is van een zegel, zoals in de oorkonde voor het kapittel van Rijsel uit 1066, dan is dit het zegel van de Franse

Signum Arnulfi marchionis qui hoc scriptum fieri et firmari fecit (959, voor Saint-Vincent Laon) en *Signum Arnulfi marchisi qui hanc traditionem fecit et manu propria firmavit* (10 juli 953, voor Sint-Pieters Gent, vervalst in de 11de eeuw).

⁷⁴ Zie LAURENT, *Les sceaux*, I/1, p. 67-68, 70, 71, 93, 141, 149, 198, en II, pl. 2-4.

⁷⁵ O. VREDIUS, *Sigilla comitum Flandriae*, Brugge, 1639, p. 4.

⁷⁶ D. HAIGNERÉ, *Les chartes de Saint-Bertin d'après le Grand Cartulaire de Dom Charles-Joseph Dewitte*, I, Saint-Omer, 1886, nr. 76.

⁷⁷ Gent, Rijksarchief, Sint-Pietersabdij, oorkonde op datum 1056. Van dit ruiterszegel dat bevestigd was op een dubbele zegelstaart van leer, rest enkel een fragment van de rechterhelft (met als afbeelding de kop en de voorpoten van het paard, alsook een stuk van de legende: [...]*LVM BALD*[...]).

koning Filips I. De sporen van dit opgeplakt zegel zijn nog zichtbaar op het origineel van deze oorkonde⁷⁸. Van de beide overige originelen van Boudewijn V, is de oorkonde voor de Gentse Sint-Pietersabdij uit 1047 – de onderste helft van een chirograaf – blijkbaar nooit gezegeld geweest⁷⁹. Het andere origineel, de stichtingsoorkonde van de abdij van Enname uit 1063, vertoont evenwel in de rechterbenedenhoek drie horizontale insnijdingen, die de indruk wekken dat aan dit charter ooit een uithangend zegel gehecht was. Dit wordt bevestigd door een oorkonde uit 1182 en een vidimus uit 1371 die beide uitdrukkelijk de aanwezigheid van een zegel vermelden. Volgens de net aangehaalde vidimus droeg overigens ook de oorkonde van Boudewijn V voor Enname uit 1064, die enkel onder de vorm van afschriften bewaard is gebleven, een uithangend zegel⁸⁰.

Op het eerste gezicht zou men op basis van bovenstaande gegevens kunnen denken dat het grafelijk zegel tussen 1047 en 1063 geïntroduceerd werd. Dit zou echter een overhaaste conclusie zijn. Onderzoek naar de opkomst en de vroege verspreiding van het zegel in Frankrijk in de loop van de 11de eeuw heeft immers uitgewezen dat men precies voor deze periode uiterst voorzichtig en bijzonder kritisch moet zijn. Niet alleen blijken oorkonden met vroege zegelaankondingen vaak vals of vervalst, maar men heeft ook dikwijls te maken met dubieuze sporen van zegeling op originelen die in de tekst zelf geen gewag maken van een zegel, met tekeningen van thans verloren zegels uit de 17de-18de eeuw, en met middeleeuwse of vroegmoderne vermeldingen van zegels aan oorkonden zonder zegelaankondiging die thans enkel als afschrift bewaard zijn⁸¹. Al deze bedenkingen gelden ook voor de oorkonden van Boudewijn V in het algemeen en voor die ten gunste van Enname in het bijzonder. De driedubbele insnijding onderaan het originele charter uit 1063 bevindt zich op een wel erg precare plaats voor de aanhechting van een uithangend zegel, nl. net onder de laatste schrijffregel en vrij dicht bij de rand van het perkament. Bovendien gaat het om een uithangend zegel, wat bijzonder

⁷⁸ LAURENT, *Les sceaux*, I, p. 68 (noot 18), 70 (noot 35) en 149 (noot 59) meent ten onrechte dat het gaat om sporen van het zegel van Boudewijn V. In de *corroboratio*, waaruit hij slechts een fragment citeert, is nochtans zeer duidelijk sprake van het koninklijk zegel: *predictus rex eam, rogatu meo, sua manu signavit atque sigilli sui impressione firmavit*.

⁷⁹ Zie de afbeelding van dit origineel bij GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XLIX.

⁸⁰ Over de zegeling van beide Enaamse oorkonden, cf. MILIS, *De onuitgegeven oorkonden*, p. XXXVIII-XL; voor het charter van 1064, cf. ook HUYGHEBAERT, "Een valse oorkonde", p. 194 (gezegeld op staart).

⁸¹ Zie vooral J.-L. CHASSEL, "L'essor du sceau au XIe siècle", in *Bibliothèque de l'École des chartes*, 155 (1997), p. 221-234 (toegesplitst op de zegels van de bisschoppen van Langres en de hertogen van Bourgondië, maar met belangrijke algemene bemerkingen); cf. ook R.-H. BAUTIER, "Le cheminement du sceau et de la bulle, des origines mésopotamiennes au XIIIe siècle occidental", in IDEM, *Chartes, sceaux et chancelleries. Etudes de diplomatique et de sigillographie médiévales*, Parijs, 1990, I, p. 140-166 en B.-M. TOCK, "La diplomatique française du Haut Moyen Âge vue à travers les originaux", in M. COURTOIS - M.-J. GASSE-GRANDJEAN, *La diplomatique française du Haut Moyen Âge. Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, Turnhout, 2001, I, p. 28-30.

vroeg is. In Engeland werd deze aanhechtingswijze voor wassen zegels weliswaar toegepast ten tijde van koning Edward de Belijder (1042-1066), maar alle bekende voorbeelden ervan op het continent van voor 1066 zijn vals, dubieus of oncontroleerbaar⁸². Dit laatste geldt ook voor een oorkonde van de Franse koningin-weduwe Anna van Kiev voor de abdij Saint-Maur-des-Fossés uit de jaren 1060-1067, waaraan volgens het getuigenis van een 18de-eeuws afschrift (en van J. Mabillon) op een dubbele staart van perkament het zegel hing van haar zoon koning Filips I⁸³. Het eerste onbetwistbare origineel voorzien van een echt en eigentijds uithangend zegel is het diploma van Willem de Veroveraar voor de abdij Saint-Denis uit 1069⁸⁴, zodat men de indruk krijgt dat dit systeem na 1066 via de hertog van Normandië, die nu ook koning van Engeland was, ingevoerd werd. In het licht hiervan en mede gezien de plaats waar de insnijdingen zich bevinden, heeft het er alle schijn van dat aan de oorkonde van 1063 (en blijkbaar ook aan die van 1064) allicht een zegel werd aangebracht op een later tijdstip, ergens tussen 1066 en 1182, toen de grafelijke oorkonde al lang een zegeloorkonde was geworden en men ook van oudere oorkonden verwachtte dat ze een zegel droegen om geldig te zijn als bewijsmiddel. Het later zegelen van echte oorkonden die oorspronkelijk ongezegeld waren, komt eveneens elders voor (bijv. in Bourgondië), hetzij door het bevestigen van een vals zegel op naam van de oorkonder, hetzij door het aanhechten van een echt zegel van een opvolger of van

⁸² COURTOIS - GASSE-GRANDJEAN, *La diplomatie française*, II, p. 264 sommen tot en met 1066 in totaal 27 oorkonden op met (sporen van) een 'sceau pendant'. Daarvan zijn er 13 die als pseudo-origineel worden bestempeld (w.o. de oorkonden van Boudewijn V voor Marchiennes uit 1038 en 1046, alsook twee charters van graaf Fulco Nerra van Anjou voor Saint-Aubin Angers). Dit betekent echter geenszins dat de resterende 14 charters onprobleematisch zouden zijn. Integendeel. Zo treffen we er vijf oorkonden aan – twee van de bisschop van Langres en drie van de hertog van Bourgondië – die door Chassel (zie vorige noot) terzijde werden geschoven. Verder zijn er oorkonden van de hertog van Normandië (1015), de bisschop van Châlons (1027) en de graaf van Blois (voor 1037) die dateren uit een tijd dat deze instanties nog geen zegel aanwendden als valideringsmiddel. De lijst bevat ook een oorkonde van bisschop Boudewijn van Noyon-Doornik voor de abdij Saint-Eloi in Noyon uit 1063 die als een falsum te bestempelen is.

⁸³ PROU, *Recueil*, nr. 36. Op de diploma's van Filips I (1060-1108) is het koninklijk zegel steeds opgedrukt; enkel bij een brief en een mandament, respectievelijk uit [1090-1100] en [1103-1108] (nrs. 137 en 169), is het uithangend, volgens M. Prou omdat de smalle stroken perkament waarop deze teksten geschreven zijn, het onmogelijk maakten om het groot koninklijk zegel er via opdrukking op te bevestigen (*ibidem*, p. CXXV en CCVI-CCVII). Ook onder zijn zoon en opvolger Lodewijk VI (1108-1137) bleef het opgedrukt zegel lange tijd de normale manier van zegelbevestiging. Het uithangend zegel komt bij deze koning voor het eerst voor in 1110 en dan vooral vanaf 1113, om pas in 1134 definitief de plaats van het opgedrukt zegel in te nemen; zie J. DUFOUR, *Recueil des actes de Louis VI, roi de France (1108-1137)*, III: *Introduction*, Parijs, 1993, p. 114-116.

⁸⁴ D. BATES, *Regesta regum Anglo-Normannorum: the Acta of William I, 1066-1087*, Oxford, 1998, nr. 254.

een andere instantie⁸⁵. In Vlaanderen biedt de Gentse Sint-Pietersabdij meerdere voorbeelden van deze praktijk. Hoger werd reeds aangeduid dat op de echte oorkonde van Arnulf I uit 941 wellicht in de late 11de eeuw een thans nog aanwezig majesteitszegel werd opgedrukt⁸⁶. Twee pseudo-originelen van vervalste oorkonden van dezelfde graaf uit 960 en 962, die in de eerste helft van de 11de eeuw tot stand kwamen, vertonen dan weer sporen van zegeling met een uithangend zegel die zeker niet oorspronkelijk zijn⁸⁷. Ook het origineel van een echte oorkonde van bisschop Boudewijn van Noyon-Doornik voor de Gentse abdij uit 1047 vertoont in het midden onderaan twee horizontale insnijdingen, die op zijn minst de indruk moesten wekken dat deze oorkonde ooit gezegeld was geweest⁸⁸.

We hebben dus alle reden om aan te nemen dat graaf Boudewijn V (1035-1067) nog geen zegel gebruikte⁸⁹. Toch is het grafelijk zegel wel degelijk nog voor 1071 ingevoerd. In 1071 bevat een oorkonde van graaf Arnulf III voor de abdij Hasnon immers een zegelaankondiging⁹⁰. De inhoud van dit charter – het overdragen van vier onvrijen als vrijgewijden aan het klooster waar zijn vader begraven lag – geeft geen enkele aanleiding tot bedenkingen. Het is dus te beschouwen als de enige echte oorkonde van voor 1071 die een grafelijk zegel heeft gedragen. Dat het ongedateerde origineel van een andere oorkonde van dezelfde graaf voor de abdij van Saint-Hubert geen sporen van zegeling vertoont, is geen bezwaar. Het introduceren van een zegel hoeft immers niet noodzakelijk te betekenen dat alle oorkonden voortaan gezegeld werden. Niet alleen was het zegel in die periode veeleer een teken van gezag dan een waarmerk, maar het werd bovendien geruime tijd gebruikt samen met één of meerdere andere valideringssystemen. In Vlaanderen was dit vooral de traditionele *firmitio* die haar neerslag vond in een getuigenlijst onder de vorm van fictieve onderschriften (*signa*), en eerder uitzonderlijk ook het monogram en de chirografering. Vijf later, in 1076, treffen we trouwens een zegelaankondiging aan in een originele notitie voor het kapittel van

⁸⁵ Cf. CHASSEL, “L’essor”, p. 222-223 (later gezegelde oorkonden bisschoppen Langres, 1034/35 en 1066) en 225-226 (later gezegelde oorkonden hertogen Bourgondië, 1034/39, 1043, 1031/46 en 1054).

⁸⁶ Cf. hoger noot 44.

⁸⁷ Zie de afbeeldingen bij GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XLII (29 juni 960: horizontale insnijding in het midden onderaan) en XLIII (17 juni 962: fragment van dubbele staart op perkament door twee horizontale insnijdingen in het midden onderaan).

⁸⁸ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, II, facs. XLVIII.

⁸⁹ De in 1906 in de buurt van Ribe (Denemarken) gevonden matrijs van het majesteitszegel van een *Balduinus dux Flandrensium*, waarvan de authenticiteit onzeker is, laten we in dit verband buiten beschouwing. Traditioneel wordt dit zegel in de literatuur toegeschreven aan Boudewijn IV, maar indien het werkelijk 11de-eeuws zou zijn komen ook Boudewijn V en Boudewijn VI in aanmerking. Zie LAURENT, *Les sceaux*, I/1, p. 149 en II, pl. 2 (nr. 2). Aan de daar geciteerde literatuur kan nog toegevoegd worden: J. LIND, “Knud des Helliges segl – et ægte præentionssegl?”, in *Scandia*, 52 (1986), p. 336.

⁹⁰ *Hoc autem ut ratum maneat in perpetuum, impressione sigilli mei firmavi, subscriptorum assertione testium.*

Saint-Amé in Douai die door Robrecht de Fries (1071-1093) voorzien werd van een korte bekrachtigingsclausule⁹¹. In de daaropvolgende jaren zijn er nog een paar onbetwistbaar echte oorkonden van deze graaf met zegelaankondiging (1080, 1085, 1090)⁹² en hij liet ook zijn zegel hechten aan een in origineel bewaard gebleven oorkonde van de abdis van Etrun (1085/86 of 1089/93)⁹³. Op een bekende afdruk van een grafelijk zegel blijft het echter wachten tot 1109, toen Robrecht II (1089/93-1111) met zijn zegel een oorkonde van Boudewijn van Lens voor het kapittel van Saint-Amé in Douai bekrachtigde⁹⁴. Op dat ogenblik was het zegelen van grafelijke oorkonden duidelijk de norm geworden: bijna alle bewaarde originelen van Robrecht II vertonen sporen van zegeling (doorgaans met een uithangend zegel)⁹⁵ en het zegel wordt in zijn oorkonden vaak aangekondigd in de *corroboratio*⁹⁶.

De invoering van het grafelijk zegel omstreeks 1070, onder Arnulf III (1070-1071), of misschien al iets vroeger onder zijn vader Boudewijn VI (1067-1070)⁹⁷, strookt beter met wat bekend is over het vroege zegelgebruik in de regio en met de huidige stand van het onderzoek over de introductie van het zegel door andere territoriale vorsten in Frankrijk dan de tot nog toe gehuldigde opvatting die aannam dat Boudewijn V (1035-1067) reeds een zegel zou gebruikt hebben⁹⁸. In het aan Vlaanderen palende rijksgedebied duikt het zegel als middel om oorkonden te waar-

⁹¹ VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 4: *Ego Rotbertus, Flandrensium consul, confirmavi hoc privilegium sigillo apposito, presentibus subscriptis testibus*. Het zegel dat er thans opgedrukt is, is wel een vervalsing uit de 13de eeuw; cf. *Ibidem*, p. C-CIV; LAURENT, *Les sceaux*, I/1, p. 150 en II, pl. 5.

⁹² VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 5, 6 en 10.

⁹³ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 172bis en II, facs. LXX.

⁹⁴ LAURENT, *Les sceaux*, I/1, p. 151 en II, pl. 6 (nr. 6, van dit inmiddels verloren gegane zegel is thans enkel een afgietsel bewaard).

⁹⁵ Ook afschriften van verloren originelen vermelden vaak de aanwezigheid van een (uithangend) zegel; zie voor beide gevallen VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 8, 18, 20, 23, 25, 26, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 47 en 50. In zijn inleiding (p. XCVIII-XCIX) zegt Vercauteren dat er tot 1128 maar 4 gevallen van een opgedrukt zegel zijn (w.o. 2 van Robrecht II, uit 1094/95 en 1110: nrs. 18 en 45); alle andere zijn uithangend (oudste voorbeeld: nr. 8 uit 1089).

⁹⁶ VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 12, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 50 en 51. A.C.F. KOCH, "Actes des comtes de Flandre de la periode de 1071 à 1128", in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 122 (1957), p. 266-268, nr. 1.

⁹⁷ LAURENT, *Les sceaux*, I/1, p. 68 n. 24 meent dat er van deze graaf, die als Boudewijn I ook graaf van Henegouwen was, al een Henegouwse oorkonde zou zijn met een zegelaankondiging uit [1064]. In werkelijkheid gaat deze ongedateerde oorkonde voor Saint-Saulve in Valenciennes uit van graaf Boudewijn IV en dient ze tussen 1134 en 1144 gedateerd te worden (cf. Ch. DUVIVIER, *Actes et documents anciens intéressants la Belgique*, II, Brussel, 1903, nr. 17).

⁹⁸ De voornaamste vertegenwoordiger van deze opvatting is LAURENT, *Les sceaux*, I/1, p. 66-69, die, ofschoon hij correcte informatie geeft over de invoering van het zegel bij de territoriale vorsten in Duitsland en Frankrijk, toch kritiekloos de vroege zegelvermeldingen bij Boudewijn V (1038, 1046, '1065') aanvaardt. Eenzelfde gebrek aan kritische zin stellen we ook vast als hij het heeft over een vermeende zegelaankondiging van Boudewijn I/VI uit 1064 (cf. hierboven noot 97).

merken een tiental jaren eerder op bij de bisschoppen van Kamerijk, waar bisschop Lietbert (1051-1076) vanaf 1057 zijn oorkonden laat zegelen⁹⁹. Hij gaat daarmee zijn collega's van de 'Vlaamse' bisdommen Terwaan en Noyon-Doornik met zowat twee decennia vooraf¹⁰⁰. Bij de hertogen van Neder-Lotharingen is de invoering te danken aan hertog Godfried II (1065-1069), die in 1069 zijn zegel aankondigt in een charter voor de abdij van Gorze¹⁰¹. In Henegouwen klimt de aanwending van het zegel op tot de regering van graaf Boudewijn II (1076-1098)¹⁰², wat niet verwonderlijk is, aangezien hij de broer was van de ongelukkige Arnulf III die zowel graaf van Vlaanderen als graaf van Henegouwen was. Bij de territoriale vorsten in Frankrijk kan geen enkel betrouwbaar voorbeeld van een zegel aangehaald worden dat dateert van voor de verovering van Engeland door de hertog van Normandië in 1066¹⁰³. Het eerste echte zegel van een lekenvorst is precies het ruiterszegel (met lans) van Willem de Veroveraar als hertog van Normandië, dat de voorzijde vormt van een dubbelzijdig zegel waarvan de achterkant zijn majesteitszegel als koning van Engeland is. De oudst bekende afdruk van dit zegel dateert uit 1069 en uit de dubbele hexameter die als legende fungeert, blijkt dat beide zijden gelijktijdig ontworpen werden. Uit de periode voor 1066 is geen enkele echte vermelding van een hertogelijk zegel bekend, zodat mag aangenomen worden dat de Normandische hertogsoorkonde voor 1066 geen zegeloorkunde was. Onder Willem de Veroveraar blijft het gebruik van het zegel in Normandië ook na 1066 overigens eerder beperkt¹⁰⁴. In Aquitanië wordt het zegel van de hertog voor het eerst vermeld in 1078/80 en de eerste

⁹⁹ E. VAN MINGROOT, *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/93)*, Leuven, 2005, p. 14-17.

¹⁰⁰ BAUTIER, "Le cheminement", p. 142 vermeldt weliswaar al zegels voor de bisschop van Noyon en Doornik uit 994 en 1049, maar deze attestaties zijn eerder dubieus. In 1063 blijkt bisschop Boudewijn van Noyon (1044-1068) nog over geen zegel te beschikken, want een oorkonde van deze bisschop voor het kapittel van Harelbeke uit dat jaar werd pas in 1087 gezegeld door zijn opvolger Radbod II (A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera diplomatica et historica*, I, Leuven, 1723, p. 60). Het is overigens precies voor deze bisschop en uit dezelfde periode (1084) dat de eerste zekere attestatie van het gebruik van het zegel door de bisschoppen van Noyon-Doornik stamt; cf. TOCK, "La diplomatie française", p. 29-30. Voor de bisschoppen van Terwaan, zie de bijdrage van B.-M. Tock in deze bundel.

¹⁰¹ G. DESPY, "Les actes des ducs de Basse-Lotharingie du XIe siècle", in *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, XCV (1981), p. 122, 125 en 130.

¹⁰² LAURENT, *Les sceaux*, I/2, p. 351, 356 en 395 (beschrijving van een zegel uit 1086 en bewaarde afdruk uit 1089). Niet vermeld bij deze auteur is dat de oorkonden van deze graaf vanaf 1080 geregeld een zegelaankondiging bevatten: *Gallia christiana*, Parijs, 1876, III, instr., col. 24 (1080); Ch. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut ancien*, Brussel, 1866, II, nrs. 70 (1086), 82 (1094) en 86 (voor 1096); *IDEM*, *Actes et documents*, II, nr. 6 (1087).

¹⁰³ Zie vooral het overzicht bij BAUTIER, "Le cheminement", p. 147-148, die weliswaar aanneemt dat het zegel van Boudewijn V uit '1065' (in feite 1056, zie hierboven) echt is. Op grond hiervan meent hij dat de graaf van Vlaanderen de eerste territoriale vorst in Frankrijk was die over een zegel beschikte, iets later (na 1066) gevolgd door de hertog van Normandië. In werkelijkheid was de verhouding veeleer omgekeerd.

¹⁰⁴ Over het zegel van Willem de Veroveraar en het gebruik ervan in Normandische en andere continentale oorkonden, cf. BATES, *Regesta*, p. 21, 27-28, 36, 38, 102-105 en 767.

graaf van Anjou die zegelde is Foulques le Réchin in 1085. In Bourgondië vangt het gebruik van het zegel aan onder hertog Eudes I (1078-1102)¹⁰⁵ en in Bretagne onder hertog Alain IV (1084-1112). De graaf van Champagne volgt omstreeks 1095.

De chronologie die zich aftekent laat dus vermoeden dat in Vlaanderen, en in het Franse koninkrijk meer in het algemeen, het zegel van de graven en hertogen geïntroduceerd werd na 1066 onder Anglo-Normandische invloed. Voor Vlaanderen wijst de aanhechtingswijze die in de late 11de eeuw domineerde (uithangend zegel) eveneens in deze richting. Omwille van de ligging van Vlaanderen kan evenwel toch niet uitgesloten worden dat ook een invloed uit het oosten kan meegespeeld hebben. In het Duitse rijk zijn immers al voorbeelden bekend van hertogelijke zegels uit de 10de eeuw¹⁰⁶ en het gebruik van bisschoppelijke zegels lijkt zich in de 10de-11de eeuw wel degelijk te verspreiden van O. naar W.¹⁰⁷ Hoe het ook zij, het kan niet geloofwaardig worden dat de invoering van een zegel bij de graven van Vlaanderen verstrekkende implicaties heeft gehad.

5. Bij wijze van besluit: de implicaties van de introductie van het grafelijk zegel

De invoering van het zegel heeft de grafelijke oorkonde definitief tot een vorstelijke oorkonde gemaakt. Het belang hiervan ontging ook de destinatarissen niet. Voortaan wordt het grafelijk charter immers niet langer uitsluitend gebruikt voor rechtshandelingen waarvan de graaf zelf auteur was – iets wat, zoals hoger al beklemtoond werd, typisch was voor vroegmiddeleeuwse privaatoorkonden – maar ook voor algemene bekrachtigingen en voor bekrachtigingen van individuele transacties door derden. Het zegel bezorgde de graaf m.a.w. blijkbaar een autoriteit die hij voordien niet bezat en het liet hem toe zijn oorkondingsactiviteiten gevoelig uit te breiden.

Algemene bekrachtigingen van het goederenbezit (met of zonder opsomming van alle bezittingen) vroeg men in het graafschap Vlaanderen in de 10de eeuw en een groot deel van de 11de aan de Franse koning. Uit de regeringen van Boudewijn V en Robrecht de Fries zijn diverse voorbeelden bewaard gebleven: in 1038 ontving de Gentse Sint-Pietersabdij een groot bekrachtigingsdiploma van Hendrik I¹⁰⁸ en in de periode dat Boudewijn V voogd was over de jonge koning Filips I zal deze soortge-

¹⁰⁵ Cf. CHASSEL, "L'essor", p. 226.

¹⁰⁶ De hertogen van Beieren (908, 927, na 938) en Karinthië (987) gebruikten al een zegel in de 10de eeuw, maar de eerste bewaarde echte zegelafdruk van een Duits hertogelijk zegel dateert pas uit 1045 (hertog Hendrik VII van Beieren); zie BAUTIER, "Le cheminement", p. 147 en E. KITTEL, *Siegel*, Braunschweig, 1970, p. 119-121.

¹⁰⁷ Cf. BAUTIER, "Le cheminement", p. 141-143.

¹⁰⁸ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 92.

lijke diploma's verlenen aan drie grafelijke stichtingen, het kapittel van Harelbeke (1063), de abdij van Hasnon (1065) en de abdij van Mesen (1066)¹⁰⁹. Ten tijde van Robrecht de Fries volgen dan confirmatiediploma's van Filips I voor het kapittel van Aire (1075), het kapittel van Saint-Amé in Douai (1076), opnieuw de abdij van Mesen (1080/85), en het kapittel van Cassel (1085)¹¹⁰, dat het allerlaatste voorbeeld van een dergelijke koninklijke tussenkomst in Vlaanderen vormt. Doorgaans wordt in deze diploma's overigens vermeld dat de bekrachtiging plaats vond op vraag van de graaf, ook al ging het initiatief in werkelijkheid allicht uit van de leden van deze gemeenschappen. Vanaf 1076 gaat men zich voor dergelijke bekrachtigingen evenwel in toenemende mate tot de graaf zelf wenden¹¹¹; in eerste instantie gebeurt dit nog naast of parallel met soortgelijke verzoeken tot de koning, vrij snel echter gaat men zich uitsluitend tot de graaf richten. De overgangperiode wordt goed geïllustreerd door diverse oorkonden voor het kapittel van Saint-Amé in Douai en de abdij van Mesen. Begin 1076 stelden de kanunniken van Saint-Amé een lange notitie op met een uitvoerige goederenlijst. Eind februari van dat jaar legden ze deze notitie in Senlis voor aan koning Filips I die onderaan een bekrachtigingsclausule liet aanbrengen samen met zijn monogram en zegel¹¹². Tegelijkertijd verleende de koning aan het kapittel een diploma met een algemene bekrachtiging van privileges¹¹³. Korte tijd later – in ieder geval nog steeds in 1076 – trokken de kanunniken vervolgens met een ander exemplaar van hun notitie naar Rijsel, waar onderaan een bekrachtigingsclausule op naam van Robrecht de Fries en het grafelijk zegel werden toegevoegd¹¹⁴. Op deze wijze verkreeg het kapittel van Douai in een tijdspanne van enkele maanden nagenoeg gelijklopende goederenbevestigingen vanwege de koning en de graaf, alsook een algemeen koninklijk bekrachtigingsdiploma. Op 2 februari 1080 verleende graaf Robrecht de Fries een algemene goederenbevestiging aan de abdij van Mesen. In de tekst wordt expliciet gezegd dat de abdis aan de graaf gevraagd had om het goederenbezit, en meer in het bijzonder de verdeling ervan tussen de monialen en de kanunniken, met zijn zegel te bevestigen

¹⁰⁹ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nrs. 154 (Harelbeke) en 162 (Mesen); PROU, *Recueil*, nr. 23 (Hasnon).

¹¹⁰ PROU, *Recueil*, nrs. 72 (Aire), 80-81 (Douai) en 115 (Cassel); GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 163 (Mesen).

¹¹¹ De algemene grafelijke bekrachtigingsoorkonden van voor 1076 zijn zonder uitzondering vals of vervalst: het gaat om oorkonden van Boudewijn V voor Marchiennes (1046) en Sint-Winoksbergen (1067), alsook om een charter van Robrecht de Fries voor Sint-Pieters in Gent (1072: VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 2). Over deze laatste oorkonde, cf. G. DECLERCQ, "A New Method for the Dating and Identification of Forgeries? The DEEDS Methodology Applied to a Forged Charter of Count Robert I of Flanders for St Peter's Abbey Ghent", in M. GERVERS (ed.), *Dating Undated Medieval Charters*, Woodbridge, 2000, pp. 123-136.

¹¹² PROU, *Recueil*, nr. 80 (met editie naar het origineel bij de 'additions et corrections' op p. 438-441).

¹¹³ PROU, *Recueil*, nr. 81.

¹¹⁴ VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 4.

(*ut ... sigilli mei impressione corroborarem*)¹¹⁵. Volgens het getuigenis van Vredius, die het thans verloren origineel nog gezien heeft, was deze grafelijke oorkonde evenwel niet gezegeld door de graaf, maar wel door de Franse koning Filips I. Daarnaast, en in plaats van het grafelijk zegel, had men daarentegen wel een door Vredius afgebeeld grafelijk monogram op het stuk aangebracht¹¹⁶. Deze hybride oplossing werd blijkbaar toch niet voldoende geacht, want tussen 1080 en 1085 liet de abdij van Mesen door koning Filips I een nieuwe versie van een eerder bekrachtigingsdiploma (uit 1066) uitvaardigen waarin de goederenlijst uit de bevestiging van Robrecht de Fries grotendeels letterlijk werd overgenomen¹¹⁷. Na 1085 doen Vlaamse instellingen voor dergelijke algemene bevestigingen van hun bezittingen uitsluitend beroep op de graaf. Tot 1120 zijn aldus algemene grafelijke bekrachtigingsoorkonden bekend voor de abdij van Drongen (1087), het Sint-Donaaskapittel in Brugge (1089), de abdijen van Phalempin (1090), Ham (1093) en La Beuvrière (1100), het kapittel van Zonnebeke (1114), de proosdij van Voormezele (1115), de abdijen van Sint-Bertijns (1119) en Sint-Pieters in Gent (1120)¹¹⁸. In de laatstgenoemde oorkonde wordt duidelijk onderstreept dat de Vlaamse graven hierdoor een rol hebben overgenomen die eertijds vervuld werd door de Franse (en de Frankische) koningen. De Gentse monnik die de bewuste oorkonde redigeerde laat Karel de Goede immers zeggen dat hij op verzoek van de abt naar het voorbeeld van de Frankische vorsten de bezittingen van de Sint-Pietersabdij met zijn zegel heeft bekrachtigd¹¹⁹.

De net aangehaalde oorkonde toont – net als het eerder geciteerde charter van Robrecht de Fries voor Mesen – bovendien aan dat er inderdaad een band bestaat tussen het beschikken over een zegel en de mogelijkheid om bekrachtigingsoorkonden uit te vaardigen. Dit blijkt eveneens in het geval van de bevestiging van afzonderlijke transacties door derden. Het oud systeem van het grafelijk *signum* onderaan particuliere oorkonden, dat verwijst naar het ritueel van de *firmatio*, lijkt tijdens de regeringsperiode van Robrecht de Fries (1071-1093) nog de normale werkwijze te zijn wanneer men de graaf zijn goedkeuring aan een rechtshandeling door een derde wilde laten hechten¹²⁰. Vanaf zowat 1090 raakt

¹¹⁵ VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 5.

¹¹⁶ VREDIUS, *Sigilla*, p. 6-7. Het monogram van de graaf lijkt gebaseerd op dat van de Franse koning; cf. DE HEMPTINNE, “Les symboles graphiques”, p. 511.

¹¹⁷ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 163 (waar de ontleningen aan het diploma van 1066 en de grafelijke oorkonde door kleinere druk zijn aangeduid).

¹¹⁸ VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 7, 9, 10, 13, 17, 24, 66, 73, 91 en 97.

¹¹⁹ VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 97: *Arnoldus abbas sancti Petri Gandensis nostram adiit presentiam humiliter petens ut ... ad imitationem quoque regum Francorum qui a predecessoribus meis ecclesie collata anulo suo palacii ad confirmamentum insigniri fecerunt, nos quoque ecclesie bona sigilli nostri auctoritate confirmaremus.*

¹²⁰ VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nrs. 147 (1071) en 161 (1089); FAYEN, *Liber Traditionum*, nr. 130 (1073); GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 124 (1088, voor Sint-Pietersabdij Gent); B. GUÉRARD, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, Parijs, 1840, p. 205 ([1081-1093]); MIRAEUS - FOPPENS, *Opera diplomatica*, I, p. 60 (1087, voor kapittel Harelbeke).

deze traditionele methode echter in de verdrinking, want dan beginnen de graven oorkonden (en dus transacties) van derden te bekrachtigen via de aanhechting van hun zegel, doorgaans met de toevoeging van een uitdrukkelijke confirmatieclausule in de tekst. Het eerste voorbeeld van deze nieuwe werkwijze dateert nog uit de tijd van Robrecht de Fries, die in 1085/86 of tussen 1089 en 1093 op deze manier zijn goedkeuring verleende aan een charter van de abdis van Etrun¹²¹. Van zijn zoon Robrecht II zijn dergelijke met het grafelijke zegel bekrachtigde oorkonden bekend voor de abdijen van Sint-Winoksbergen (1094), Sint-Bertijns (1102) en Charroux (1104), het kapittel van Saint-Amé in Douai (1109) en de abdij van Anchin (1111)¹²². Kort na het einde van de regering van Robrecht de Fries begint men voor de bekrachtiging van rechtshandelingen door derden soms ook grafelijke bekrachtigingsoorkonden op te stellen¹²³. Dit impliceert meestal dat er geen afzonderlijke oorkonde op naam van de auteur van de rechtshandeling meer wordt geredigeerd en dat de transactie meteen beoorkond wordt onder de vorm van een grafelijke bevestiging. De eerste dergelijke oorkonde is een charter van Robrecht II voor de abdij van Anchin uit 1094/95 en daarna volgen soortgelijke bevestigingen voor de proosdij Eversam (1105), het kapittel van Doornik (1110) en de abdij van Cappy (1093/1111)¹²⁴. Aanvankelijk heeft de destinataris duidelijk de keuze tussen twee systemen wanneer hij de graaf een transactie door een particulier met zijn zegel wil laten bevestigen: het grafelijk zegel aanbrengen op een oorkonde op naam van die particulier of het opstellen van een grafelijke bevestigingsoorkonde, die vanzelfsprekend eveneens van het grafelijk zegel voorzien is. Onder Robrecht II worden de beide systemen immers in gelijke mate toegepast (5 door de graaf gezegelde oorkonden tegen 4 grafelijke charters). Ten tijde van graaf Boudewijn VII (1111-1119) wordt de tweede mogelijkheid, de opmaak van een grafelijke bekrachtigingsoorkonde, onmiskenbaar de norm, want van deze graaf zijn dergelijke oorkonden bewaard voor het kapittel van Sint-Walburga in Veurne (1114) en voor de abdijen van Cluny (1112), Bourbourg (1112 en 1115), Samer (1113), Ham (1115), Saint-Martin in Doornik (1118) en Watten (1119)¹²⁵, terwijl er blijkbaar maar één door deze graaf gezegelde oorkonde van een derde bekend is, met name een charter van de abt

¹²¹ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 172bis.

¹²² VERCAUTEREN, *Actes*, p. CV-CVI en CXV vermeldt de oorkonden van 1102, 1109 en 1111. De andere door deze graaf gezegelde charters zijn: A. WAUTERS, *De l'origine et des premiers développements des libertés communales. Preuves*, Brussel, 1869, p. 8 (1094); Arras, Bibliothèque Municipale, Ms. 316, f° 192r°-193r° (1104).

¹²³ De enige grafelijke bekrachtigingsoorkonde van dit type uit de periode voor 1071, een charter van Boudewijn V uit 1056 voor de Gentse Sint-Pietersabdij, is een falsum uit de late 12de eeuw.

¹²⁴ VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 18, 32, 44 en 51.

¹²⁵ KOCH, "Actes", p. 269-272, nr. 2; VERCAUTEREN, *Actes*, nrs. 56, 59, 62, 67, 71, 74, 86 en 90.

van Saint-Vaast uit 1106 dat tijdens zijn regering met het grafelijk zegel bekrachtigd werd¹²⁶.

De hier geschetste ontwikkeling van de grafelijke oorkonde van een privaatoorkonde tot een vorstelijke oorkonde kan niet los gezien worden van de sterke institutionele uitbouw van het graafschap Vlaanderen in de 11de en de vroege 12de eeuw (regeringen van Boudewijn V, Robrecht I en Robrecht II) en het toenemende zelfbewustzijn van de geletterde elites dat ermee gepaard ging. Dit zelfbewustzijn komt in de door deze elites geredigeerde teksten tot uiting via het gebruik van termen als *monarchia*, *patria* of *regnum* om het graafschap aan te duiden, terwijl ze de graaf gaan beschouwen als de *pater patriae* of de *princeps patriae*¹²⁷. Daar het in deze periode leden van deze elites zijn die de grafelijke oorkonden bestemd voor hun eigen instelling opstellen, is het dan ook logisch dat dit zelfbewustzijn vanaf het midden van de 11de eeuw zijn neerslag vindt in de manier waarop ze deze charters gaan concipiëren. Dit is eerst te merken in de nauw met de grafelijke dynastie verbonden Sint-Pietersabdij te Gent, waar de monnik-scribenten zich bij de redactie van de oorkonden van Boudewijn V duidelijk hebben laten inspireren door koninklijke diploma's. Elders zal deze ontwikkeling, die o.m. haar neerslag vindt in de thematiek van de arenga, zich pas doorzetten na de introductie van het grafelijk zegel omstreeks 1070. Zoals hierboven werd betoogd, is het vooral het zegelgebruik dat van de grafelijke oorkonde een echte vorstelijke oorkonde heeft gemaakt, niet in het minst omdat het de graaf zichtbaar in staat heeft gesteld zijn oorkondingsactiviteiten gevoelig uit te breiden.

¹²⁶ VAN DRIVAL, *Cartulaire*, p. 297-298.

¹²⁷ Zie hierover W. MOHR, *Die Entwicklung des flämischen Eigenständigkeitsgefühls bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*, Saarbrücken, 1977, vnl. p. 15-17 en 23-31; cf. ook M. MAILLARD-LUYPAERT, "Pouvoir et territoire dans la langue des actes royaux et princiers pour la Flandre et la Lotharingie (IXe-XIe siècles)", in *Revue belge de philologie et d'histoire*, 59 (1981), p. 810-827.

Bijlage

Referenties oorkonden van de graven van Vlaanderen tot 1071

In het hiernavolgende overzicht worden de referenties opgenomen naar alle oorkonden vermeld in de tabellen I, II en III. Voor de eigenlijke grafelijke charters wordt daarbij telkens de naam van de oorkonder, de datum en desgevallend de aanwezigheid van een origineel of pseudo-origineel vermeld. Bij de oorkonden van derden werd daarvan afgezien. Bij de opgegeven edities werd meestal niet gestreefd naar de beste uitgave, maar werd gemakshalve de meest courante editie opgegeven.

I. Grafelijke charters en notities

- Gent, Sint-Pietersabdij:** VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nrs. 14 (Elftrudis, 11 september 918), 22 (Arnulf I, 10 juli 953), 45 (Arnulf II, 31 januari 972), 127 (Boudewijn V, 13 november 1047), 132 (Boudewijn V, 1056) en 133 (Boudewijn V, 13 november 1056); FAYEN, *Liber Traditionum*, nrs. 59 (Boudewijn I, 870, vermeende samenvatting), 67 (Arnulf I, [kort voor 941]), 69 (Arnulf I, 5 mei <962>, samenvatting), 72 (Arnulf I, 2 juli 964, samenvatting), 102 (Boudewijn IV en Susanna, 26 juli <995>, samenvatting), 107 (Boudewijn IV en Susanna, 1 juni <1003>, samenvatting), 115a (Boudewijn V, 24 juli of 5 augustus 1037, samenvatting uitgekrabd, enkel getuigenlijst nog), 115b (Boudewijn V, 24 juli of 5 augustus 1037, samenvatting), 116 (Boudewijn V en Adela, [voor 1035], samenvatting), 117 (Boudewijn V, 6 januari 1037, samenvatting) en 118 (Boudewijn V, 30 augustus [1035-1047/50], samenvatting); GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nrs. 53 (Arnulf I, 8 juli 941, origineel, met op rug notitie van dezelfde graaf, [950-954]), 56 (Adela, 6 maart 955, origineel), 57 (Arnulf I, 29 juni 960, pseudo-origineel), 59 (Arnulf I, 17 juni 962, pseudo-origineel), 71 (Boudewijn IV en Susanna, 1 april 988, pseudo-origineel) en 96 (Boudewijn V, 13 november 1047, origineel); Gent, Rijksarchief, Bisdom en Sint-Baafs, B 2955, f° 37v°-38r° (Boudewijn V, 19 januari [1050-1058]).
- Sint-Bertijns, abdij:** GUÉRARD, *Cartulaire*, p. 142 (Arnulf I, 23 april 938, samenvatting), 146-147 (Arnulf I, 21 mei 952, samenvatting), 153-154 (Arnulf I, 30 november 960, samenvatting), 184-187 (Boudewijn V, 6 januari 1056; cf. ook HAIGNERÉ, *Les chartes*, I, nrs. 76-77 en F. MORAND, *Appendice au cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, Parijs, 1867, p. 6-7 en 77-78); HAIGNERÉ, *Les chartes*, I, nr. 71 (Boudewijn V, 6 januari 1042).
- Laon, abdij Saint-Vincent:** *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 45 (1876), p. 93-95 (Arnulf I, 959).
- Brugge, kapittel Sint-Donaas:** DEROLEZ, "De valse oorkonde", p. 482-494 (Arnulf I, 31 juli 961).
- Douai, kapittel Saint-Amé:** M. COURTOIS, *Chartes originales antérieures à 1121 conservées dans le département du Nord*, Nancy, 1981, p. 61 (Boudewijn IV, 1024, origineel); F. BRASSART, *Histoire du château et de la châtelainie de Douai*, Douai, 1877, preuves, p. 12-13 (Adela, [2 augustus 1066], notitie).
- Marchiennes, abdij:** COURTOIS, *Chartes originales*, p. 62-63 (Boudewijn V, 1038, pseudo-origineel) en 64-65 (Boudewijn V, 1046, pseudo-origineel); J. LE

CARPENTIER, *Histoire de Cambrai et du Cambrésis*, Leiden, 1664, II, preuves, p. 6 (Boudewijn V, mei 1047).

Ename, abdij: GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 156 (Boudewijn V, 1063, origineel); HUYGHEBAERT, "Een valse oorkonde", p. 194-196 (Boudewijn V, 1064).

Hasnon, abdij: PROU, *Recueil*, nr. 22 (Boudewijn VI, 1065); *Gallia christiana*, III, instr., col. 85-86 (Arnulf III, 1071).

Rijsel, kapittel Saint-Pierre: PROU, *Recueil*, nr. 25 (Boudewijn V, 1066, origineel).

Sint-Winoksbergen, abdij: A. PRUVOST, *Chronique et cartulaire de l'abbaye de Bergues-Saint-Winoc*, I, Brugge, 1875, p. 57-63 (Boudewijn V, 27 mei 1067)

Saint-Hubert, abdij: G. KURTH, *Chartes de l'abbaye de Saint-Hubert en Ardenne*, I, Brussel, 1903, nr. 30 (Arnulf III, [1070-1071], origineel).

II. Oorkonden van derden 'onderschreven' of bekrachtigd door graaf (of opgesteld op bevel van graaf)

Gent, Sint-Pietersabdij: VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nrs. 15, 32, 80, 83, 84, 86, 87, 101, 108, 115, 121, 125, 134 en 141; FAYEN, *Liber Traditionum*, nrs. 61, 62, 73, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 121 en 133; GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nrs. 54, 55, 58, 61, 62, 64, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 77, 78, 82, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 103, 104, 105, 107, 109 en 110; KOCH, "De dateringen", p. 187-190.

Sint-Bertijns, abdij: HAIGNERÉ, *Les chartes*, I, nrs. 72 en 73; PROU, *Recueil*, nr. 17 (twee oorkonden).

Douai, kapittel Saint-Amé: COURTOIS, *Chartes originales*, p. 71.

Marchiennes, abdij: Ch. DUVIVIER, *Actes et documents anciens intéressant la Belgique*, I, Brussel, 1898, p. 162-163.

Saint-Amand, abdij: DUVIVIER, *Actes et documents*, I, p. 23-24, 25-26, 27-29, 31-33; DUVIVIER, *Recherches*, II, nr. 42.

Sint-Omaars, kapittel: MIRAEUS - FOPPENS, *Opera diplomatica*, IV, p. 176.

Arras, abdij Saint-Vaast: MIRAEUS - FOPPENS, *Opera diplomatica*, I, p. 149-150.

Corbie, abdij: DUVIVIER, *Actes et documents*, I, p. 132-134; L. MORELLE, *Les chartes de l'abbaye de Corbie (988-1196). Présentation et édition critique*, Paris, 1998 (thèse Paris IV), nr. 12.

Phalempin, abdij: MIRAEUS - FOPPENS, *Opera diplomatica*, I, p. 53-54.

Harelbeke, kapittel: MIRAEUS - FOPPENS, *Opera diplomatica*, I, p. 60; GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 149.